

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

I.

SYLVESTER JÁNOS
ÚJ TESTAMENTUM

ÚJSZIGET 1541.

1960

**BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA
I.**

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

SZERKESZTI
VARJAS BÉLA

I.

SYLVESTER JÁNOS
ÚJ TESTAMENTUM

ÚJSZIGET 1541.

SYLVESTER JÁNOS ÚJ TESTAMENTUM

ÚJSZIGET 1541

A KÍSÉRŐ TANULMÁNYT ÍRTA
ÉS A FAKSZIMILE SZÖVEGÉT GONDOZTA
VARJAS BÉLA

1960

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

MB 38.648 mell.

Sylvester János újtestamentum-fordítása volt az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv. A kötetet már ez a körülmény önmagában nevezetessé tenné, ha egyéb nyelvi és irodalomtörténeti jelentősége nem lenne is.

A fordítás a feudális anarchia tombolásának legfektelenebb időszakában készült, a Mohács utáni évtizedben, amely nálunk egyúttal előkészítője volt a reformáció gyors és általános elterjedésének.

Luther fellépése előtt, de azt követően is sokan voltak, akik a radikális irányzattal szemben belső reformoktól várták az egyház megújulását. Ilyen irányban igyekezett hatni Erasmus, századának legnagyobb humanista tudósa is. Az ő korábban hirdetett reformeszméi sok tekintetben Lutheréivel rokonok, de az egyházszakadást megengedhetetlennek tartotta s éppen ezért a leghatározottabban szembeszállt Lutherral. Erasmus bíráló szelleme azonban Európaszerte megsokasodott tisztelői útján akarva-akaratlan is a reformáció számára készítette elő a talajt.

Nálunk a mohácsi katasztrófát követően, a kettős királyság idején, új világi nagybirtokos osztály alakul ki. E középnemességből felemelkedő új oligarchia és a régi nagybirtokos osztály egyes tagjai között is akadtak, akik még Mohács előtt a királyi udvar erasmista légkörében éltek. Közülük való volt Nádasdy Tamás is, aki köznemessé válva 1530-as évek közepén, szolgálatai fejében és főleg házasságával szerzett birtokai révén, egycsapásra az ország egyik leghatalmasabb nagybirtokosává. A római egyházzal ugyan sohasem szakított, de a vallási reformeszméktől sem idegenkedett. Mint politikus, körültekintő, higgadt magatartásával Habsburg Ferdinánd pártján a nádorságig emelkedett. A kezdődő kapitalizmus igényeit felismerve birtokain feltűnően modern eszközökkel árutermelő gazdálkodást folytatott. Birtokai védelmében sokat költött a végvárakra, de kulturális célokra sem sajnálta a pénzt. Vagyonából nemcsak szolgálai és familiárisai nevelésére, iskola- és kórházépítésre tellett, hanem nyomdát is állíttatott, mert rokonaitól és alattvalóitól egyképp megkövetelte az írni-olvasni tudást, mégpedig magyarul, s kötelességének érezte

anyanyelve irodalmi felemelkedésének előmozdítását is. Általában emberségesebbnek tartották, mint legtöbb dülö-fosztó nagyúri kortársát, bár jobbágynak kíméletlenül behajtott a adót s önmaga is elismeri, hogy ellensége és vérszopó farkasa volt azoknak, akikért a lelkét kellett volna odaadnia. Társadalmi osztálykötöttségeit ő sem vetkőzhette le. Udvarában azonban ottthont adott hosszabb-rövidebb időre az eszmei haladás, a magyar irodalmi műveltség néhány neves munkásának: Dévai Bíró Mátyásnak, Sylvester Jánosnak, Abádi Benedeknek, Tinódi Sebestyénnek, s ezzel épp oly jelentős szolgálatot tett a magyar kultúrának, mint az általa létesített nyomdával, mely az első itthon nyomtatott magyar nyelvű könyv szülőotthonává lett.

Korábbi könyvnyomtató műhelyeink ugyanis, akár Hess András 1473-ban Budán felállított sajtóját nézzük, akár a XVI. század 20—30-as éveiben Nagyszébenben és Brassóban működő tipográfiaikat, az eddig ismert adatok szerint magyar nyelvű munkát ebben az időben nem adtak ki.¹

A legrégibb magyar nyelvű nyomtatott szövegrészeket Hegendorf Kristóf német humanista *Rudimenta Grammatices Donati* című, 1527-ben, Krakkóban megjelent nyelvtana és Heyden Sebald nürnbergi rektor *Puerilium Colloquiorum Formulae* című, ugyancsak Krakkóban és szintűgy 1527-ben kiadott beszélgetés-gyűjteményének magyar értelmezései őrizték meg számunkra. A magyar példákat és szövegeket mindkettőhöz Sylvester János készítette.²

Teljes, magyar nyelven írt könyv Sylvester Új *Testamentuma* előtt nyomtatásban mindössze tíz-tizenegy jelent meg, az is valamennyi külföldön.³ Az első ezek közül mindjárt egy újszövetségi részletet közlő mű volt: Komjáti Benedek *Szent Pál leveleinek* fordítása, amelyet 1533-ban Krakkóban nyomtattak.⁴ Sylvester munkájának megjelenéséig még egy újszövetségi részeket tartalmazó könyv látott napvilágot 1536-ban, Bécsben: Pesti Gábor négy evangélium-fordítása.⁵ E két mű együttvéve sem tartalmazta azonban a teljes újtestamentumot.

Egyébként az egész újszövetség magyar fordítása kódex-irodal-munk ránk maradt darabjaiból sem állítható össze, noha a XV. század második évtizedében a huszita mozgalmak hatására valószínűleg elkészült a teljes magyar bibliafordítás.⁶ Ennek azonban csak egy része

f

¹ SZABÓ KÁROLY: Régi Magyar Könyvtár, Bp. 1879. I. köt. — GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. — FITZ JÓZSEF: Hess András, a budai ősnymondász. Bp. 1932. — FITZ JÓZSEF: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. Bp. 1959.

² MELICH JÁNOS: A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. Bp. 1912.

³ RMK. I. 3., 5., 6., 7., 8., 10., 11., 12. — Sztipszky I. 1796., 1796a., 1797.

⁴ RMK. I. 3. — Betűhív utánzatban kiadta Szilády Áron. Bp. 1883.

⁵ RMK. I. 6. — Betűhív utánzatban kiadta Szilády Áron. Bp. 1895.

⁶ SZERECZ A. IMRE: Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei. Bp. 1926. — HARSÁNYI ISTVÁN: A magyar biblia. Bp. 1927.

maradt ránk a *Bécsi*-, *Apor*- és *Müncheni-kódex*ben. Ma tehát az első teljes újszövetség-fordításnak Sylvester munkáját kell tekintenünk s az ő művével indul meg Magyarországon 1541-ben a magyar nyelvű könyvkiadás.⁷

Sylvester alighanem úgy tudta, hogy az újszövetség teljes magyar fordítását előtte senki sem végezte el. Ismerte azonban elődeinek részlet-fordításait. Annyit bizonyosnak tekinthetünk az eddig végzett nem rendszeres egybevetésekből is, hogy Komjáti és Pesti nyomtatásban megjelent munkáján kívül vagy a *Müncheni-kódex*, vagy a *Huszita Bibliának* valamely más elveszett másolata megfordult a kezén. Saját fordításához többet fel is használt közülük. Tüzetesebben azonban még senki sem vizsgálta meg Sylvester újszövetségének és a korábbi magyar bibliafordításoknak egymáshoz való viszonyát.

A jelek szerint Sylvester, legalábbis egyetemi éveit óta, tudatosan készült az újtestamentum lefordítására. Annak ellenére, hogy szövege egyben-másban egyezik elődeinek szövegével, mégis lényegbevágón különbözik amazokétól az értelmezésnek részletekbe menően precíz, filológiaiilag megalapozott kidolgozásában. Elődeitől abban különbözik Sylvester, hogy a biblia Vulgatabeli latin szövegét nem tekinti az egyedül való helyes, szent szövegnek (Szent Pál leveleinek fordításában már Komjáti is eltér ettől s részben Erasmusot követi, Pesti Gábor pedig a négy evangéliumot teljes egészében Erasmus után magyaráítja), s az eredetibb görög nyelvű szövegből indul ki, ugyanakkor mindkét kortársát is fölülmulva a humanista tudós teljes filológiai vértettségével és kritikai készségével fog hozzá az újszövetség magyar tolmácsolásához.

Sylvesternek módja volt benne, hogy kitűnő filológiai felkészültségre tegyen szert, elsajátítsa a humanista magas műveltséget. Erre egyetemi éveit idején Krakkóban és Wittenbergben egyaránt gazdag lehetősége nyílt. Iskolai tanulmányait alighanem a születési helyéhez, Szinérváraljához közel fekvő Nagybányán kezdte. A krakkói egyetemre a mohácsi vész évében, 1526 őszén iratkozott be.⁸ A Visztula parti Athén falai között akkoriban az oktatás teljesen a humanizmus szellemében folyt, s a krakkói humanisták udvari és egyetemi köreire ez idő tájt igen erősen hatott Erasmus. Itt adott elő immár másodízben Cox Lénárd, az angol származású humanista, aki 1520–25 között Lőcsén és Kassán is tanított, s most az ő krakkói erasmista körében találjuk Sylvester Jánost is. Az ő előadásából és baráti tár-

⁷ Sylvesterről szóló összefoglaló munkák: ID. RÉVÉSZ IMRE: Erdősi János magyar protestáns reformátor. Debrecen, 1859. — DANKÓ J.: Joannes Sylvester Pannonius (Erdősi) ... Leben, Schriften und Bekentniss. Wien. 1871. — BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp. 1958.

⁸ A krakkói egyetem anyakönyvében olvasható bejegyzést idézi MELICH JÁNOS: Erdősi Sylvester nevééről. MNy. 1912. évf. 369.

saságában ismerkedett meg az erasmista műveltség-eszménnyel: a három szent nyelvet, a latint, görögöt és hébert egyaránt ismerő és irodalmukban járatos tudós eszményképével. Maga is ennek megvalósítására tört, s el is sajátította a három szent nyelvet. Már Krakkó humanista légkörében felfegyverkezhetett azzal a tudással és készséggel, amely az újszövetség filológiai pontosságú fordítására képessé tette. Itt szerzett gyakorlatot a latin verselésben, a tankönyv- és szótárszerkesztésben. Itt jelentek meg első nyomtatott művei is: latin ajánló verse Cox Statius-kiadásában; Erdődi Simon egri püspöknek ajánlott *Rosarium Celeste Virginis Marie Patrone Regni Ungarie...* c. munkája és a már említett Hegendorff-féle nyelvtan, valamint Heyden Sebald beszélgetés-gyűjteményének általa készített magyar szövege. Valamennyi 1527-ben került ki Vitor Jeromos krakkói sajtója alól.⁹

Cox vezette be Sylvester Erasmus legfontosabb műveinek tanulmányozásába. Ezek között az 1523-ban Krakkóban, éppen Vitornál megjelent *De duplici verborum ac rerum copia* című mű az értelmezés nyelvi, stilisztikai árnyalatai, finomságai iránt való fogékonyságot ébresztette fel Sylvesterben. Már ekkor megismerkedhetett az európai tekintélyű humanista görög nyelvű újtestamentum-kiadásával s az ehhez készített latin fordítással is.¹⁰ Ennek előszava adhatta Sylvesternek az első tudós indítékot az újszövetség magyar nyelvű tolmácsolására. Erasmus célja a biblia eredeti görög szövegének és saját latin fordításának közzétételével az volt, hogy az egyház által használt latin Vulgata hibáit helyreigazítsa, s megbízható forrást szolgáltatson a nemzeti nyelvű fordítások számára. *Paraclesis*-ében ki is fejtí: „Egyáltalán nem értek egyet azokkal, akik nem akarják, hogy a szentírást az együgyűek is olvassák s hogy azt a nép nyelvére lefordítsák... Bárcsak minden nyelvre le lenne fordítva, hogy ne csak a skótok és írek, hanem a törökök és szaracénok is olvassák és megismerjék... Bár ebből énekelne a földműves az ekeszarvánál, ezt zengené a takács vetélője mellett s az utas ennek történeteivel könnyítené útjának fáradalmait.”¹¹

A humanizmus és főképp Erasmus hatásán kívül mély nyomokat hagyhattak Sylvesterben azok az ekkoriban erősödő antifედális törekvések is, melyek a lengyel nyelv irodalmi elismertetéséért folytak. Az 1520-as évek elejétől fogva Vitor nyomdájja lelkes propagálója a lengyel nyelvű kiadványoknak. Itt ismeri fel Sylvester, hogy a könyvnyomtatás egyik leghatásosabb eszköze a nemzeti nyelvű irodalom

⁹ Cox Statius-kiadásából és Sylvester *Rosarium*-ából ma már egyetlen példány sem ismeretes. Vö. BALÁZS JÁNOS i. m. 397. és 58.

¹⁰ Ennek első kiadása 1516-ban jelent meg a bázeli Frobenius-nyomdában, majd a következő két évtizedben több más kiadásban is.

¹¹ JOANNES CLERICUS: Desiderii Erasmi Rotterdami Opera Omnia. Lugduni Batavorum 1705. Imp. Petri Vander Aa, Tom. VI. *3b.

terjesztésének és fejlesztésének. Itt ébredhetett fel benne a vágy, hogy odahaza is nyomdát kellene állítani az irodalom művelésére.

Sylvester tehát Krakkóban a humanista polgár-tudós pályáján indul el, s a megkezdett útról nem is tér le többé. Érdeklődésének középpontjában mindvégig a humanista tudomány, a filológia áll. 1529 nyarán a wittenbergi egyetemre iratkozik be, de nem Luther és a hitújítás vonzza ide elsősorban, hanem a másik európai hírű humanista tudós, Melanchton.¹² Luthert egyetlen egyszer sem említi fennmaradt írásaiban, viszont Melanchtont a *Grammatica Hungarolatinabana* „praeceptor noster”-nek, „mesterünk”-nek nevezi.¹³ Melanchton pedig 1537 októberében Nádasdy Tamás országbíróhoz intézett levelében a „böles és jámbor” Dévai Bíró Mátyás mellett „a tudós Sylvester Jánost is” Nádasdy jóindulatába ajánlja.¹⁴ Sylvesternek tehát tudományát emeli ki, jámborságáról, vallásosságáról hallgat, ami talán azt jelenti, hogy Melanchton sem a reformáció harcos papját, hanem a protestantizmussal rokonszenvező tudóst látta benne. Lehet, hogy Sylvester egyben-másban közeledett a protestáns felfogáshoz, a katolikus egyházzal nyíltan azonban sohasem szakított. Nem térítő, vitatkozó prédikátor ő, hanem csendes elmélyült tudós, aki a hibátlan, tiszta bibliai igazságot a filológia módszereivel igyekszik feltárni. Egész magatartása, munkássága azt bizonyítja, hogy inkább hajlott a humanizmushoz, mint a reformációhoz. Életének főműve, újszövetség-fordítása sem a reformáció szellemében fogant, hanem a humanizmusban.

Wittenbergben Sylvester folytatta, és Melanchton vezetésével elmélyítette grammatikai ismereteit. Erasmus a három szent nyelv el-sajjátítását szorgalmazta; Melanchton — hasonlóképpen — a grammatikai alapvetést minden magasabb tudomány előfeltételeként emlegette. Sylvester itt most az ókori klasszikusok és teológiai vonatkozású művek tanulmányozásával különösen görög és héber tudásért szélesíthette ki. S noha egyéniségéhez kétségtelenül Melanchton állt közelebb, a biblia-fordító Luther példája ugyancsak ösztönzőleg hathatott rá.

A németen kívül tudomása lehetett ugyan más nemzeti nyelvű nyomtatásban megjelent bibliafordításról is. Hiszen az 1520-as évek elején Vietor krakkói nyomdájában ószövetségi részek és a négy evangélium lengyelül kerültek ki a sajtó alól. Ezekről a kiadványokról a Vietornak dolgozó Sylvester alighanem tudott is. Luther német nyelvű teljes bibliafordításának példája csak megerősítette Sylvestert a bizonyára már Krakkóban megfogant szándékában, hogy Erasmus görög

¹² FOERSTEMANN, C. E.: Album Academiae Vitenbergensis. MDII—MDLX. Lipsiae, 1841. 136.

¹³ A *Grammatica* szövegét legutóbb TOLDY FERENC adta ki: Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. Bp. 1866.

¹⁴ Vö. BALÁZS JÁNOS i. m. 158.

és latin nyelvű újszövetséget magyarra ültesse át. A Luther-féle német bibliának azonban Sylvester a magyar tolmácsolásban nem sok gyakorlati hasznát vehette, mert a jelek szerint németül nem tudott.

Nincsenek adataink arra, hogy Sylvester meddig tanult a wittenbergi egyetemen. Életkörülményeiről 1534 tavaszáig csak annyit tudunk, amennyit *Grammaticája* ajánlásában elárul, hogy ti. idehaza, az 1530-as évek elején „gonosz polgárok és papok” javaiból kiforgatták.¹⁵

2.

A javaitól megfosztott Sylvestert a XVI. század feudális társadalmi rendszere szervitori sorba kényszerítette. 1534 tavaszán Nádasdy Tamás, a későbbi országbíró és nádor szolgálatába szegődött.¹⁶ Annak udvarában Sárvár-Újszigeten telepedett meg, mint az ottani iskola tanítója. Nádasdy maga is humanista műveltségű ember, aki a bécsi és bolognai egyetemen tanult s a mohácsi vész előtt a királyi kancellária erasmistáinak köréhez tartozott. Sylvestert, Erasmusért rajongó tudós iskolamesterét közel tíz évig tartó sárvári működése idején megbecsülte és nevelői, irodalmi tervei megvalósításában támogatta. Erről tanúskodnak Sylvesternak Nádasdyhoz intézett levelei s ezt bizonyítja a sárvár-újszigeti nyomda is, amelynek felállítását nyilvánvalóan Sylvester kezdeményezte. A műhely megszervezésének gondolatát egyrészt az oktatáshoz szükséges könyvek kiadásának szándéka, másrészt magasabb rendű irodalmi célkitűzések érlelték meg. Ilyen volt mindenekelőtt a magyar újszövetség-fordítás és annak nyomtatásban való közzététele.

Sylvestert nemcsak az erasmusi ösztönzés és a lutheri példa sarkalta a bibliafordításra, hanem a tudós nemzeti önérzete is, mert amint egyik levelében írja: „Néhány éve még a többi nemzet azzal sértegetett bennünket, hogy az oroszoknak is van saját nyelvükön evangéliumok, csak a magyaroknak nincsen.”¹⁷ Tehát más nemzetek gúnyolódását akarja elhárítani a magyarság fejéről. Nemcsak annak van tudatában, hogy fordítása a magyar népnek szükséges és hasznos, hanem annak is, hogy fordításának nemzetközi visszhangja a magyarság irodalmi jóhírneve szempontjából sem közömbös.

Az újtestamentum átültetéséről szóló legkorábbi adat Nádasdy Tamáshoz 1536. június 24-én írt levelében maradt fenn.¹⁸ Arról érte-

¹⁵ TOLDY: Corpus Grammaticorum . . . 5.

¹⁶ Sylvester Mindszenti Tamás egri érkanonok, Turkowith Miklós, budai városbíró és Gazdawyth Péter, pápai káplán és tanító közvetítésével került Nádasdy szolgálatába. Mindszenti, Turkowith és Gazdawyth erre vonatkozó leveleit idézi SZILÁRDY ÁRON: RMKT. V. 266. és Balázs János i. m. 145—147.

¹⁷ Sylvester levele közölve ItK. 1893. évf. 91.

¹⁸ Sylvester levele közölve RMKT. II. 489.

síti pártfogóját, hogy Pál leveleit hamarosan befejezi. Tehát 1536 közepén az újszövetség fordításának már több, mint háromnegyed részével készen volt. A következő év elejéig alighanem elkészült a teljes művel. *Új Testamentum*ának ajánlásában arról tudósít, hogy éjt nappallá téve évekig dolgozott fordításán. Állításának igazságában nincs miért kételkednünk, mert egyrészt munkáját tanítói teendői mellett végezte, másrészt az egyedül helyes értelmezést körülményes gondossággal latolgató Sylvester eleve nem lehetett gyors fordító. Ebbeli gyakorlatáról, módszeréről és elveiről igen érdekesen tanúskodik egy 1547-ben Nádasdyhoz intézett levele, amelyben egy bizonyos Thegezi (Szegedi) Lajos zsoltárfordításáról mond véleményt.¹⁹ A zoltár szövegének bírálatáig el sem jut, mert már a bevezető mondaton fennakad: „Az tolmács istennek esméretiben való nevededését kívánnya az olvasónak”. Sylvester ennek az ajánlásnak minden szaván talál valami kifogásolni valót s ezzel egyúttal elintézi annak bizonyítását is, hogy a zoltárfordítás miért nem jó. Szerinte a bevezető mondatot helyesen így kellett volna megfogalmazni: „Az ki ez könyvet magyar nyelvre fordíjtotta, kívánnya az istentől azoknak, kik ezt olvasák, hogy az ő esméretiben nevededjenek.” Sylvester tudós érvekkel bizonyítja is, hogy miért kell ezt szabatosan és félreérthetetlenül így megfogalmazni. Magyarázatából példa képpen csak egyetlen részletet mutatok be: az „olvasó” szóhoz fűzött megjegyzéseit. Ez a szavunk, amint írja, kétértelmű, mert egyfelől jelentheti a „rózsafüzért”, másfelől pedig az „írásolvasónak”. A kétértelműségeket azonban a fordításban kerülnünk kell, s biznyságul Erasmus újtestamentumhoz írt *Adnotationes*-einek egyik helyét idézi, ahol azt olvashatjuk, hogy a Vulgata Péter apostol levelének első részében helytelenül fordítja a görög eredetit „in revelatione Jesu Christi”-nek. Félreértések elkerülése végett ilyen esetekben névszó helyett jobb, ha igével fordítunk: „cum revelabitur Jesus Christus.”²⁰

Sylvester tehát e tudós megokolással ajánlja „az olvasónak” helyett a félreérthetetlen „azoknak, kik ezt olvasák” kifejezési formulát.

Ez a kiragadott példa is beszédes bizonyítéka annak, hogy Sylvester bibliafordítói gyakorlatában szigorú filológiai elveket és szabályokat követett. Péter apostol levelének említett helyén a magyar szövegben is időhatározói mellékmondatot találunk; a *Grammatica Hungarolatinab*an pedig a latin „legens” igenevet következetesen „írásolvasónak” fordította.

Gerézdi Rabán méltán emeli ki Erasmus példamutató hatását a magyar nyelv irodalmi használatának tudatos kialakításában, s igaza van abban is, hogy Sylvesterral eljutott „a magyarországi

¹⁹ Sylvester levele közölve ItK. 1893. évf. 96—98.

²⁰ Erasmus összes művei idézett kiadása VI. kötetének 1042. hasábján.

filológiai interpretáció legmagasabb fokára, mely természeténél, lényegénél fogva magával hozza a teljes nyelvi tudatosságot, annál is inkább, mert az erasmusi értelemben vett szentírásfordítás a legnagyobb nyelvi, stílári erőpróba. . .”²¹

Sylvester erre az erőpróbára sokoldalú nyelvi előtanulmányokkal éveken át készült. Mentől inkább meg akart felelni az erasmusi követelményeknek, az eredeti gondolat hűséges és szabatos tolmácsolásának. Minden energiáját a helyes értelmezésre irányította, s ebben méltó tanítványa mesterének, de éppen ezért, mert kínos gonddal ügyelt az értelmezésre, semmit sem bízott az olvasóra s igyekezett annak mindent a szájába rágni, gyakran vált terjengőssé, körülményessé. Erasmus azonban nemcsak a szabatoságnak, hanem a választékos nyelvnek, a stilbeli eleganciának is szinte utolérhetetlen mintaképe. Sylvester ebben már nem tudta követni mesterét. Stílus tekintetében Erasmus másik magyar tanítványa, Pesti Gábor felülmúlta Sylvestert. Elég egy rövid összehasonlítás, amely mindenkit meggyőzhet arról, hogy tömörség, művésziesség sőt gyakran magyarosság dolgában is Pesti stílusa mennyivel jobb, mint Sylvesteré.

Pesti:

Ísmég vivé ötet az ördög egy nagy magas hegyre, meg mutatá neki ez világnak minden országit, és azoknak dicsésegit mondván. Ezeket mind neked adom ha le bordulván imádandasz engemet. Monda neki Jézus, menj el Sátána, mert írván vagyon, az te uradat istenedet imádjad, és csak azt tiszteljed. Legottan el hagyá ötet az ördög. Es íme járulván az angyalok szolgálnak vala neki. (5b)

Sylvester:

Esméglen velle felvivé ütet az ördög egy nagy magas hegyre és meg mutatá üneki ez világnak minden országit, és azoknak ez világi nagy dűcsősigben való voltokot, és monda üneki. Mind ezeket te neked adom ha előttem le esvin engemet imádandasz. Legottan monda üneki Jézus. Távozzál el te Sátán, mert meg vagyon írván. Az te uradot istenedet fogjad imádni és csak ütet fogjad szolgálni. Legottan el hagyá ütet az ördög, és íme angyalok jünek vala ü hozzá, és szolgálnak vala üneki. (I. 6a)

Noha Pesti nyelvi szépség, fegyelmezettség dolgában felette áll Sylvesternek, az utóbbi műve mégis fejlettebb, haladottabb amannál, mert Sylvester szövegkritikai felkészültségben, filológiai ismeretekben, nyelvi tudatosságban minden bibliafordító elődjét meghaladta. For-

²¹ GERÉZDI RABÁN: Irodalmi nyelvünk kialakulásáról. Magyar Századok. Bp. 1948. 67.

ditása valóságos tárháza a XVI. században irodalmivá váló magyar nyelv szókincsének s egyik legfontosabb nyelv- és stílustörténeti forrásunk. A műben felhalmozott anyag tudományosan javarészt máig feldolgozatlan és kiaknázatlan. Ennek kétségtelenül egyik legfőbb oka az, hogy míg Komjáti és Pesti műveinek az eredetét híven utánzó modern kiadása is van, Sylvester *Új Testamentumának* mostanáig hasonmás kiadása nem készült s így a kutatók számára csak nehezen volt hozzáférhető.

A bibliafordítás tudományos értékét egyáltalán nem kisebbitve, még tán ennél is jelentősebbnek tűnnek azonban Sylvesternek a tolmácsolás, az egyetlen igaz értelemnek keresése közben, mintegy az interpretáció melléktermékeként megszületett művei, felfedezései.

Ilyen a *Grammatica Hungarolatina* is, amely bár megelőzte nyomtatásban az *Új Testamentumot* s előtanulmányként készült a bibliafordításhoz, valójában az újszövetség átültetése közben született meg s 1536 őszén fejezte azt be Sylvester. Nyelvtanához írt ajánlását ugyanis október 15-éről keltezi, amikor már túl volt bibliafordításának is jó háromnegyed részén.

Ez a latin *Grammatica* egyúttal az első magyar nyelvtan is, mint-hogy Sylvester a fordító szemével állandóan összehasonlításokat tesz a két nyelv között, s észrevételeit, az egyezéseket és különbségeket, rendszerezi is. Az eredmény a meglepetés izgalmával és örömeivel tölti el. Felfedezi, hogy az eddig barbárnak hitt magyar nyelv éppúgy szabályokba foglalható, mint az ősi „szent” nyelvek, a héber, görög és latin.²² Bevezetésében e felismerés jelentőségének teljes tudatában hirdeti, hogy „ha hazai nyelvünkkel, e kincssel — mely eddig előlünk el volt rejtve, s most először rátalálva feltártuk és napfényre hoztuk — élni nem vonakodunk, hamarosan (amint remélem és óhajtom) szégyenyekből dúsgazdagokká leszünk.”²³ Rajtunk áll tehát, hogy megteremtjük a bármely más kiművelt nyelvvel egyenrangú, irodalmi magyar nyelvet.

De Sylvester nemcsak a grammatizálható magyar nyelvet fedezte fel s körvonalazta annak nyelvtanát, hanem kezdeményező lépéseket tett a magyar stilisztika, retorika és verselés terén is. Fordítása arra kényszerítette, hogy az olyan kifejezéseket, amelyeket a bibliai szövegben körülírással kellőképpen értelmezni nem tudott, könyve végéhez fűzött néhány fejezetben megmagyarázza. Így születtek meg: „Az olyan igikről való tanuság, mellyek nem tulajdon jegyzisben vitetnek”, „Az nehéz igiknek magyarságáru”, „Az mිරő szerszámokru”, „Az pinzeknek nemirű”, „Az betegségokrű” szülő fejezetek.

Ez a tizennyolc lapra terjedő szöveg a magyar filológiai értekező próza első hajtása. Különösen a „nem tulajdon jegyzisben” vett

²² TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933.

²³ TOLDY: Corpus Grammaticorum ... 4—5.

„igikrül” szóló rész valóságos stilisztikai értekezés a képesbeszédről és példázatokról; ebben igen érdekes és jelentős megfigyelést tesz a magyar költői nyelvről, illetőleg a magyar nyelv költőiségéről: „Az ilyen beszíddel tele az szentírás, mellyhez hozzá kell szokni annak, az ki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszíddnek neme. Íl ilyen beszíddel naponkid való szólásában. Íl inekekben, kivált képpen az virág inekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, melly nem egyéb hanem magyar poesis. Mikor ilyen felsíges dologban ilyen alá való pildával ilek, az ganéjban arant keresek, nem azon vagyok, hogy az hitságot dicsírem. Nem dicsírem az mirül az ilyen inek vadnak, dicsírem az beszíddnek nemessen való szerzísit.”²⁴ A virágénekek támáját, az emberi érzések kitárulkozását ő is elítélte akárcsak prédikátor kortársai. De míg emezek a bűnösnek vélt tartalomtól az énekek nyelvi, kifejezésbeli formai szépségeit sem látták meg, Sylvesterben erősebb volt a humanista filológus-érdeklődés s legalább ezeket méltányolni tudta.

Azt is észreveszi, hogy a képesbeszéd sem egyforma minden nyelvben. Vannak pl. kifejezések, melyek a zsidóban, görögben és magyarban egyformán használatosak. De vannak olyanok is, amelyek csak az egyikben vagy a másikkban. A „bűn”-nek a magyarban csak egyféle jelentése van, de a zsidóban pl. nemcsak „bűn”-t jelent, hanem átvitt értelemben a „bűnért való áldozat”-ot is. Viszont a „gonosz vér” kifejezés mind a zsidóban, mind a magyarban „gonosz ember” értelemben is használatos.

A képesbeszéden kívül még más fontos nyelvi-stilisztikai sajátságokról is vannak általános érvényű, törvényszerű megállapításai: „Az szólásnak módját es minden nyelvben jól meg kell érteni és akkippen kell szólni, mint minden nyelvnek folyása vagon. Mind ezekről vedd ez pildákat. Az Római nyelvnek folyása ez hogy így szóljon. Köszöntelek tütököt. Az miénknek ez. Köszönök tüneknek. Azonképpen az Római nyelvnek folyása ez hogy így szóljon. Filjitek az istent. Az miénknek ez. Filjetek istentül. Errül az ki bűn akarna írni egy könyv telnek benne.”²⁵

Ezek a bibliafordításhoz készült magyarázó fejezetek alighanem csak 1540 vége felé születhettek meg, mert ekkoriban írta lelkendezve Sylvester Nádasdynak: ki hinné, hogy a trópusokról, súlyokról, mértékekről magyar nyelven bárki bármit is közölhetne? Bizonyára senki! Pedig lám ő egész értekezéseket készített ezekről. „Különb is — írja ebben a levélben — ezután a keresztény nemzetek... irigyelni fognak bennünket, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, amiben még utánozni sem tudnak. Melyik idegen nemzet ne csodálkoznék azon,

²⁴ Új Testamentum. II. rész 164a (számozatlan) lapján.

²⁵ Új Testamentum. II. rész 164b (számozatlan) lapján.

hogy magyar nyelven a görögöt és római utánozva mindenfajta verset lehet írni.²⁶

Mert Sylvester másik nagy felfedezésének tekintette, hogy magyar nyelven antik időmértékes formában is tud verset írni. Erre azonban újtestamentum-fordításának nyomtatása közben, úgy látszik már csak a vége felé jött rá, ezért is kerültek Máté, Lukács, János evangéliumai és az Apostolok cselekedetei elé szánt verses summáriumai a kötet végére, a magyarázó fejezetek elé. Amint Sylvester maga mondja: „Ez summáriumot hogy helyin nem vetők, ez lün oka, hogy kísén vivők eszünkbe az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát.”²⁷

Distichonjai közül azonban a legszebb, „Az magyar népnek” szóló ajánlás — a latin dedikáció után — mégis a kötet elejére kerülhetett, minthogy a könyv bevezető ívét — ahogy ez akkoriban általános szokás volt — legutoljára nyomták.

Amint Horváth János egyik szellemes tanulmányában kifejtette, Sylvester újszövetség-fordítása utolsó íveinek korrektúrája közben vette észre, hogy egyes mondatai véletlenül hexameterszerűen lüktetnek.²⁸ Így döbrent rá arra, hogy klasszikus mértékben is lehet magyar nyelven verselni.

Sylvester híressé vált verses ajánlásának (Próféták által szólt rígen. . .) zengőn szárnyaló, hibátlan distichonjait többen is méltatták. Négyesy a ritmus és gondolat bámulatos összhangját, fesztelenül hömpölygő dikióját dicséri.²⁹ Horváth János különösen hangszínbeli gazdagságát, zenéiségét emeli ki: „Felmondani kész gyönyörűség: templomi szózatossága szinte énekként árad. A XVI. század sok gyönyörű nemzeti ritmusú énekintonációi mögött ez a római dallamú sem marad hátra.” Ehhez fogható szép és erőteljes distichont magyar nyelven a XVIII. század végéig nem is írtak. Sylvester tehát nemcsak felfedezte az időmértékes magyar verselés lehetőségét, hanem egyszerűen remekelt is ebben a nemben. Minthogy azonban a vers ekkor még általában nem független a dallamtól, Sylvester az időmértékes magyar vershez is dallamot szabott. Az előbb idézett Nádasdynak írt levelében azt mondja, hogy distichonjainak jó hangzása igazán akkor tűnik ki, ha lant kísérettel éneklik vagy legalábbis skandálva adják elő. Éppen ezért szeretné, ha pártfogója udvarában a fiúk és lányok e verseket megtanulnák és énekelgetnék.³⁰

Sylvester nyelvtani, stilisztikai, műfaji és prozódiai felfedezései az újszövetség tolmácsolásának vallási célzatából születtek ugyan, de

²⁶ Sylvester levele közölve ItK. 1893. évf. 91.

²⁷ Új Testamentum. II. rész 162b (számozatlan) lapján.

²⁸ HORVÁTH JÁNOS: Tanulmányok. Bp. 1956. 48—60. — HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 139—160.

²⁹ NÉGYESY LÁSZLÓ: A mértékes magyar verselés története. Bp. 1892. 18—19.

³⁰ ItK. 1893. évf. 91.

jelleget tekintve már egyiknek sincs köze a valláshoz. Értelme és jelentősége valamennyinek túlmutat a valláson, valójában mindenik a profán tudományosság körébe tartozik, világi ismereteket gyarapít. Ha Sylvester nyelvszabályozó és nyelvfejlesztési programja annakidején megfelelő követőkre talál, előmozdítója lehetett volna már a XVI. század folyamán a magyar irodalmi nyelv tudatos kialakításának. Az irodalmi magyar nyelvűség azonban a XVI. században a reformáció gyakorlati igényeinek szolgálatában nem annyira a tudatosság, hanem inkább az ösztönösség útján haladt. Sylvester törekvéseit először igazában harmadfél század múlva, a felvilágosodás idején, a nyelvújító Kazinczy tudta csak értékelni.³¹ Nyelvtana a maga korában ismeretlen maradt, újszövetség-fordítása pedig i-zó nyelvjárása miatt nem vált közkedvelté. Hatástalan azért mégsem lehetett, hiszen az *Új Testamentumot* 1574-ben Bécsben újra kiadták, igaz, hogy az i-zést eltüntetve belőle s helyesírását is megváltoztatva.³² Máig sincs azonban kellően felderítve, hogy későbbi bibliafordítóink mennyire támaszkodtak rá, s mit merítettek belőle és örököltettek tovább az irodalmi nyelvben.

Sylvester, a tudós humanista, természetesen sajátos magyar helyesírási rendszert is konstruált s ragaszkodott hozzá, hogy műveit az általa helyesnek felismert hangjelöléssel nyomassa ki. Egyetemi évei idején a Krakkóban megjelent munkákhoz írt magyar szövegeket még a királyi kancelláriában használt helyesírás szerint készítette. Új helyesírási rendszerét, amint ezt Kniezsa István megállapította, tudatosan úgy szerkesztette meg, hogy abban minden magyar hangnak külön jele legyen. Már Kniezsa bizonyosnak tekintette, hogy Sylvester ehhez a mintát és példát huszita bibliafordítóinktól vette, mint-hogy helyesírási rendszere nem egyéb, mint az úgynevezett *Huszita Biblia*-fordítás helyesírásának megújítása és továbbfejlesztése. Kniezsa úgy véli, hogy a Huss-féle mellékjeles rendszerű helyesírást Sylvester „vagy a *Müncheni-kóderből*, vagy ami még valószínűbb, a *Huszita Bibliának* valami más, elveszett másolatából ismerhette meg.”³³ Mi készítette Sylvestert korábbi (ún. kancelláriai) helyesírásának reformjára? Főszempontja nyilván az volt, hogy a kiejtést híven tükröző, egyszerű, logikus, világosan áttekinthető és félreérthetetlen helyesírással közvetítse olvasóinak az újszövetséget. Minthogy pedig a fordítás kedvéért magyar nyelvteni vizsgálatokat folytatott s a latin mellett a magyar nyelv rendszerezésére tett kísérletet, elkerülhetetlen volt számára, hogy ennek részeként a magyar helyesírási rendszert ki ne dolgozza. Az sem meglepő, hogy bibliafordításához éppen a ko-

XX. ³¹ Sylvesternak Magyar-Deák Grammatikája... Újra kiadta KAZINCZY FERENC 1807.

³² RMK. I. 98.

³³ KNEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás története. Bp. 1952. 12.

rábbi bibliafordítások helyesírásában keresett példát, s ehhez nyilván összegyűjtötte a számára hozzáférhető korábbi magyar újszövetségfordításokat. Közülük legfejlettebb helyesírása kétségtelenül a Huszita Bibliának volt. És Sylvester, aki a magyar hangokból kiindulva szerkesztette meg helyesírási rendszerét, ezt választotta alapul, mert ennek jelrendszere a legbővebb, de egyszersmind a legegyszerűbb és leglogikusabb volt számára.

Legutóbb Farkas Gyula a *Münchener-kódex* faksimile-kiadásához írt bevezetőjében arra vonatkozólag, hogy Sylvester honnan vehette a *Huszita Biblia* helyesírásán alapuló helyesírási rendszerét, egy igen tetszetős, de nem eléggé meggyőző feltevést kockáztatott meg. Szerinte ugyanis a *Huszita Biblián* alapuló helyesírási rendszer kialakítója nem Sylvester, hanem maga Nádasdy volt, aki 1535-ben megnősülvén, feleségét, Kanizsay Orsolyát, maga tanította meg a betűvetésre. Ehhez pedig a mintát a moldvai Tatrosban másolt *Münchener-kódex* szolgáltatta, amely valamikor 1529—33 között kerülhetett Erdélyben (ahol Nádasdynak birtokai is voltak) Nádasdy tulajdonába. Farkas Gyula közelebbi indokolás nélkül feltételezi, hogy a négy evangéliumot tartalmazó kódexet Nádasdy ki akarta nyomtatni, Perényiné Frangepán Katalin példáját követve, aki Komjáti *Szent Pál leveleinek* fordítását adatta ki 1533-ban Krakkóban. Észert tehát az újszövetség kiadásának gondolata is Nádasdytól származik. A kódex viszont — szövi tovább elképzeléseit Farkas Gyula — az *Új Testamentum* ki nyomtatása után nem érdekelte többé Nádasdyt és azt elajándékozta a szenvedélyes könyvgyűjtő J. A. Widmanstetter bécsi udvari tanácsosnak. Az ő hagyatékából került a kódex 1558-ban a müncheni udvari könyvtárba.

Farkas Gyula szerint az sem kétséges, „hogy Dévai az Orthographia Vngaricát Nádasdy ösztönzésére Újszigeten dolgozta ki, noha ismeretlen előttünk, hogy annak első kiadása hol és mikor jelent meg. Sylvester is mindkét művéhez ezt a helyesírást vette át, annak ellenére, hogy ezzel új rendszert kellett megtanulnia és új betűket metszenie mert Nádasdyné a bibliafordítást csak így tudta előlvasni.”³⁴

Nádasdy birtokában volt-e valóban a Müncheni-kódex, ezt ezidőszert sem bizonyítani, sem cáfolni kétségtelenül nem tudjuk. Annyi azonban valószínű: ha Nádasdy, mint ifjú férj, olykor gyakorlatta is feleségével a magyarul írást, arra az országos ügyekkel elfoglalt főúr aligha ért rá, hogy a *Huszita Biblia* alapján helyesírási rendszert dolgozzon ki felesége számára; ezt nyilván rábízta a nyelvi-filológiai kérdésekben járatosabb iskolamesterére. Farkas Gyulának azt az elképzelését, hogy Sylvester *Grammaticája* és *Új Testamentuma*

³⁴ Der Münchener Kodex. Herausgegeben von JULIUS VON FARKAS. Wiesbaden, 1958. Bd. I. 6—9.

tulajdonképpen Nádasdy helyesírásának irodalmi népszerűsítése, akkor tekinthetnők bizonyítottaknak, ha igazolni lehetne, hogy Nádasdy már 1535—36 előtt is a *Husza Biblián* alapuló helyesírással élt. Azonban sem Nádasdy Tamásnak, sem feleségének 1540-nél korábbi magyar nyelvű levele ezidőszerint nem ismeretes. Farkas Gyula tehát az említett időpontnál csak későbbi levelekre hivatkozik, amikor azt állítja, hogy azok helyesírása lényegében egyezik Sylvester nyelvtanának és *Új Testamentumának* helyesírásával.³⁵ Éppen az a feltűnő, hogy az 1530-as évek eleje óta igen kiterjedt levelezést folytató Nádasdy-családban csak Nádasdy Tamás bátyjának, Mártonnak és nővérének Annának (Mailáth Istvánné) maradt fenn az 1530-as évekből több magyar nyelvű levele, míg Nádasdy Tamás és feleségének nemcsak egymás között, hanem másokkal folytatott levelezésében is 1540 után szaporodnak el a magyar nyelvű levelek. S ugyancsak az 1540-es években tűnik fel Nádasdy néhány familiárisának levelében is az *Új Testamentum* helyesírása. Általában azonban Nádasdy szerzői között még az ő közvetlen környezetében sem volt elterjedve az új helyesírás. Nádasdynak is csak sajátkezüleg írt leveleiben találkozunk vele, de ha íródeákjával íratott levelet, az már a kancelláriai helyesíráshoz igazodott. Nádasdy távolabbi családtagjai sem éltek az új helyesírással. Nem igen hihető Farkas Gyulának azon állítása sem, hogy Kanizsay Orsolya számára csak az új helyesírású szöveg volt érthető. Egy olyan korban, amikor még nincs egységes helyesírás, s többé-kevésbé mindenki egyéni módon ír, alig képzelhető el, hogy ki-ki csak a saját maga által használt helyesírású szöveget tudta volna elolvasni. Nádasdynak sem írt az új helyesírással férjén kívül senki, s ő is csak a saját kezűleg írottakat fogalmazta azzal. A nagyszámú rokonság, familiárusok és ismerősök serege, akikkel levelezést folytatott, mind másféle helyesírást használt.

Farkas Gyula elképzelését csupa olyan állításból rakta össze, amelyhez hiányoznak a kétségtelen bizonyítékok. Az eddig ismert megbízható adatok és tények feltevéseit nem támogatják. Sőt inkább azt igazolják, hogy az új helyesírást a filológus Sylvester dolgozta ki Újszigeten, 1534—35-ben, s miután ennek gyakorlati előnyeit gazdája előtt megvilágította, nemcsak az iskolában tanított e rendszer szerint, hanem Nádasdy ifjú felesége is ezt sajátította el. S ha a nagyrő olykor maga is segített feleségének a betűvetés gyakorlásában, eközben kedvéért ő is játszva megtanulhatta az új írásmódot.

Hogy Sylvester helyesírási rendszerére hatott-e Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica*ja, e kérdés részletes vizsgálatra szorul.³⁶ Két-

³⁵ KÁROLYI ÁRPÁD—SZALAY JÓZSEF: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882. — MÁLYUSZ ELEMÉR: A Nádasdy-levéltár magyar levelei. Levéltári Közlemények. 1924—1927. évf.

³⁶ Dévai *Orthographia Vngarica*ja 1549. évi kiadásának fakszimiléje megjelent MELICH JÁNOS: Az „*Orthographia Vngarica*” és a magyar helyesírás című tanulmányának mellékleteként a Magyar Könyvszemle 1908. évf.-ban.

ségtelen, hogy Dévai helyesírása ugyanolyan mellékjeles rendszer, mint Sylvesteré s Dévainak ismernie kellett mindazokat a forrásokat, amelyeket Sylvester is használt új helyesírási rendszerének kialakításához. Sylvester és Dévai ortográfiájának azonban csak az alapja közös, de részleteiben a két helyesírás nem azonos egymással.

Dévai 1535 tavaszán, tehát egy évvel később került Sárvár-Újszigetre, mint Sylvester, s onnan 1536 novemberében ment Németországba.³⁷ A két barát, aki már 1529-ben egyidőben volt a wittenbergi egyetem hallgatója, most ismét hosszabb időt töltött együtt Sárvár-Újszigeten, még akkor is, ha esetleg közben — 1534 szeptemberétől — Sylvester körülbelül egy évig újra a wittenbergi egyetem hallgatója volt, amint ezt általában ezideig feltételezték.³⁸ Dévai tehát akkor került Sárvár-Újszigetre, amikor Sylvester már javában dolgozott mind az újszövetség-fordításán, mind *Grammaticáján*. Így hát Sylvester semmi esetre sem vehette helyesírását Dévaitól. Sőt alighanem a forrásként összegyűjtött korábbi biblia-fordításokra hivatkozva Sylvester ismertette meg Dévait saját rendszerével, amelyet ő alapként el is fogadott. Azaz mindketten a *Huszita Biblia* mellékjeles rendszerre mellett foglaltak állást, de a tovább fejlesztés egyes részletekérdéseiben ki-ki a maga egyéni felfogását érvényesítette. Sylvester ezek szerint Dévai *Orthographiájának* megjelenése előtt is ismerhette barátjának pl. az az névelő z-jének hasonulásáról vallott nézetét. (Dévai szerint az az névelő z-je szókezdő mássalhangzó előtt ahhoz hasonul, tehát nem „az barátot” kell írni, hanem „ab barát”-ot.) Sylvester helytelennek találta Dévainak ezt az írásmódját, amint azt *Grammaticájában* ki is fejtette.³⁹

A *Huszita Biblia*, Sylvester és Dévai helyesírásának összehasonlításából, amint az alábbi táblázaton látható, világosan kitűnik egymással való szoros kapcsolatuk.

³⁷ Vö. RMKT. II. 427—431. és BALÁZS JÁNOS i. m. 156—172.

³⁸ Egyáltalán nem látom bizonyítottnak Sylvester másodszori, 1534—35. évi wittenbergi tartózkodását. Az ottani egyetemi anyakönyvből 1534. szept. 19-én bejegyzett *Lucas Sylvestris* szerintem nem azonos Sylvester Jánossal. A névelírás, amit ID. RÉVÉSZ IMRE feltételez (i. m. 11.), ezúttal aligha valószínű, mert 1. Nádasdy nem azért kerestetett és alkalmazott iskolamestert, hogy azt néhány hónap múlva alig indokolhatóan egy vagy másfél évre külföldre küldje; 2. Sylvesternek 1534—36-ban végzett munkája, a *Grammatica* kidolgozása és az újszövetség lefordítása, szinte kizárja azt, hogy ezek mellett még külföldi egyetemi tanulmányok folytatására is futotta volna idejéből; 3. Dévai sem Sylvester „helyettesítésére” ment Sárvára, hanem mert üldöztetésében védelmet keresett Nádasdy udvarában. Itt teológiai műven dolgozott s ennek kinyomtatása végett utazott 1536 novemberében Németországba. (Vö. Nádasdyhoz intézett leveleit, amelyeket SZILÁDY adott ki Dévai: At tiz parantsolatnac... mag'arazatt'a c. műve betűhív kiadásában. Bp. 1897. 127—142.)

³⁹ TOLDY: *Corpus Grammaticorum*... 28—29. — Sylvester nemcsak a *Grammaticában*, hanem 1538 májusában, amikor Dévainak két Krakkóban kinyomtatott, de közelebbről meg nem nevezett művét (az egyik talán az *Orthographia* volt?) elküldi Nádasdynek Peregi Albert kísérő levelével, ennek hátlapján is figyelmezteti Nádasdyt: „Mátyásunknak nyelvünkön való írásmódját nem mindenben helyeslem.” (Kiadva Dévai: At tiz parantsolatnac... mag'arazatt'a SZILÁDY által gondozott betűhív kiadásában. Bp. 1897. 137.)

Hangok	Huszita Biblia	Sylvester	Dévai
$c \sim \check{c}$	$\acute{c} \sim L$	$\acute{c}z \sim cz$	szó elején: $cz \sim c\acute{z}$, egyébként: $tz \sim ts$
$\check{d}, \check{l}, \check{n}, \check{t}$	$g, \check{l}, \check{n}, \check{t}$	e és i előtt: g , egyébként: $\acute{g}, \check{l}, \check{n}, \check{t}$	$\acute{g}, \check{l}, \check{n}, \check{t}$
$k \sim g$	palatális hangok előtt: k , egyébként: $c \sim \check{g}$	$k \sim g$ e és i előtt: gh	e és i előtt: k , egyébként: $c \sim g$
$\check{s} \sim \check{z}$	$s \sim \check{s}$	$s \sim \acute{s}$	$s \sim s(\acute{s})$
$s \sim z$	$\acute{z} \sim z$	$sz \sim z$	$sz \sim z$
v	szó elején: v , egyébként: u ,	szó elején: v , egyébként: u , vagy ritkán: w	szó elején: v , egyébként: u , vagy ritkán: w
$a \sim \bar{a}$	$a \sim \acute{a}$ (ritkán)	$a \sim \bar{a}$	$a \sim \acute{a}$
$e, \bar{e} \sim \check{e}, \bar{\check{e}}$	$\acute{e} \sim e, \acute{e}$	$e, \acute{e}, \acute{e} \sim \acute{e}$	$e, \acute{e} \sim \acute{e}$
$\bar{i}$		$\acute{i}, \bar{i}$	
$\check{j}$	i, y	i , szótag végén: y	i , szótag végén: y
$\check{i}\check{j}, \check{j}\check{i}$		$\check{y}, \check{y}$	
$o \sim \bar{o}$	o	$o \sim \acute{o}$	$o \sim \acute{o}$
$\bar{o}$	$\acute{o}$	$\acute{o}$	$\acute{o}$
u	szó elején: v , egyébként: u	szó elején: v , egyébként: u	szó elején: v , egyébként: u
$\bar{u}$	$\acute{v}, \acute{u}$	$\acute{u}, (\acute{v})$	$\acute{u}, \acute{w}$

Sylvesternek és Dévainak is nyilvánvalóan az volt a törekvése, hogy minden hangot egy betűvel jelöljön, amennyiben pedig erre a latin abc 23 jele nem elég, az egyes hangokat nem betűk összetételével, hanem mellékjelek alkalmazásával különböztesse meg egymástól. Három hang, a *c*, *č* és *s* kivételével ezt el is érték. Ezeknek kettős betűvel való jelölése a kancelláriai helyesírás maradványa. A *c*-nek és *č*-nek *cz*-vel való írása alighanem a ferences kódex-irodalomból való átvétel, de a vesszővel való megkülönböztetés a *Huszita Bibliából* ered. (Sylvesternél *c* = *cz*, Dévainál *č* = *cz*). Dévai *tz* ~ *ts* jele szövelemzésből kikövetkeztetett (tet + zik, két + ség) írásmód. A *ž* hangnak *š* jele viszont szintén a *Huszita Bibliából*, mégpedig vagy a *Müncheni-kódexből* vagy valamely elveszett másolatából származik. Ennek nyomtatásban használt tipográfiai jele *ß* azonban a német nyomdai helyesírásból való éppúgy, mint az *s*-nek */3*-vel, az *ö*-nek *ö*-vel és az *ü*-nek *ü*-vel történő jelölése. Az utóbbi három betűt amely változott formában ugyan, de máig is megmaradt, Sylvester honosította meg a magyar helyesírásban. A gótikus */3* ugyanis nem egyéb, mint a latin betűkkel *sz*-vel írt *s* hang. A mai *ö*, *ü* fölött a két pont pedig az *o*, ill. *u* fölé írt gótikus *e* két szárának megrövidülése folytán alakult ki. A *Huszita Bibliában* a palatális mássalhangzók közül a *d*-t egyszerű *g*-vel írták, míg a *g* jele *g* volt, holott a többi palatális hangot ponttal jelölték. Sylvester és Dévai az összes palatális mássalhangzót egységesen ékezzettel írta. Sylvester azonban, eddig még kétféleképpen fel nem derített okokból *e* és *i* előtt a *d*-t mellékjel nélküli *g*-vel jelöli, viszont a *g*-t ugyancsak *e* és *i* előtt *gh*-val. Dévai pedig esztétikai okokból a *k*-t mindenütt *c*-vel írja, kivéve *e* és *i* előtt. Mág tisztázatlan kérdés Sylvester és Dévai *e* jelölése. Vannak, akik az alul farkas *e*-t mind Sylvester, mind Dévai szövegében a nyílt, hosszú *e* jelének vélik, mások viszont Sylvester használatában a zárt, hosszú *ē*-t, ill. *ēi* diftongust sejtik benne. Ugyanilyen bizonytalan Sylvester *é* és *è* jelének hangértéke is. Annyi kétségtelen, hogy az esetek túlnyomó többségében ma zárt hosszú *ē*-t ejtünk ott, ahol Sylvester *e*-t, ill. *é*-t ír.⁴⁰ — Ha nem is mindig következetesen, de mind Sylvester, mind pedig Dévai igyekszik a hangok hosszúságát is feltüntetni. Mássalhangzók esetében ezt általában betűkettőzéssel szokták jelölni, vagy pedig a betűk fölé húzott vízszintes vonallal. (A középkori helyesírásban a rövidítés, betűkihagyás jele volt.) Így jelöli Sylvester pl. az *m*-t, *n*-nel, de ugyanő ezt a jelölési módot egyes esetekben magánhangzókra is átviszi. Két hosszú magánhangzót, az *ā*-t, és részben *ī*-t vízszintes vonallal jelöli. Dévai a hosszú *ā*-t *ā*-val írja. Egyéb hosszú

⁴⁰ Vö. MELICH JÁNOSnak Dévai Orthographia Vngaricájáról fentebb idézett tanulmányát. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Az i-ző nyelvjárásról. MNY. 1909. évf. 347—348. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Heltai Gáspár. Háló. Bp. 1915. 20—21. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp. 1935. — BALÁZS JÁNOS i. m. 424—425.

magánhangzókat *i*-, *o*-, *u*-t *i*, *o*, *u*-val jelölik. Dévai azonban a hosszú *i*-t, Sylvester pedig a hosszú *u*-t nem különbözteti meg.

Sylvester és Dévai helyesírása között elég sok eltérés van ugyan, de hogy a két rendszer szorosan összefügg egymással, s felépítésük azonos mintákból és azonos alapelvekből indult ki, az vitathatatlan. Sylvester előbb dolgozta ki a magáét, mint Dévai. Hogy alighanem mégis Dévai *Orthographia Vngarica*-ja jelent meg előbb nyomtatásban (talán 1537 végén vagy 1538 elején), mint Sylvesteré, akinek *Grammaticája* csak 1539-ben került ki a sajtó alól, az nem Sylvesteren múltott, hanem Strutius mesteren, az újszигeti nyomda szélhámos művezetőjén.⁴¹

3.

Sylvester jól tudta, hogy sajátos helyesírási rendszere a nyomtatásban komoly nehézségeket jelent majd. A krakkói évek idején Vietor nyomdájában eleget hallhatta a panaszt, hogy milyen nehézséggel jár pl. a sajátos lengyel hangok jelölése s maga is tapasztalhatta már akkor ugyanezt saját szerkesztésű magyar szövegeinek nyomtatása közben. A Németországban, Itáliában, Svájcban és Franciaországban készült latin és gót nyomdai betűkészletekben csak a latin, vagy legfeljebb a német, olasz és francia hangok számára voltak megfelelő jelek. Olyan garnitúrát tehát, amelyben magyar szöveg nyomtatására készen kaphatt volna meg az összes betűket, Sylvester nem remélhetett. Betűmetsző műhelye sem Krakkóban Vietornak, sem a Sárvárhoz közelebb fekvő bécsi Syngrenius-nyomdának nem volt.⁴² Betűkészleteik matricáit ők is németországi, svájci vagy itáliai cégektől szereztek be. Különböző betűtípusokkal azonban elég gazdagon voltak felszerelve, s gyakorlott személyzetük alighanem megbirkózott volna Sylvester különleges hangjelölési igényeivel. Magyar nyelvű könyvet különben már mindkettő korábban is adott ki, igaz, hogy sokkal kevésbé differenciált helyesírási követelményekkel. Gondolkodóba ejt-het, vajon Sylvester miért is nem fordult az általa jól ismert Vietorhoz, vagy méginkább a kedvező közelben dolgozó Syngrenius-hoz. Hiszen Nádasdy szinte töb-bet tartózkodott bécsi házában, mint sárvári otthonában s mint levelezéséből kitűnik, emberei szinte naponként jöttek-mentek Sárvár és Bécs között. Így tehát még annak sem lett volna akadály, hogy Sylvester szükség szerint közvetlenül vagy közvetve érintkezzék a bécsi nyomdával és maga végezze el munkáinak

⁴¹ RMK. I. 20. — GULYÁS PÁL: Az *Orthographia Vngarica* 1549 előtti kiadásairól. MNy. 1928. évf. 270—271. — HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 164—165. — BALÁZS JÁNOS i. m. 164—165.

⁴² FRITZ, GEORG: Geschichte der Wiener Schriftgiessereien seit Einführung der Buchdrucker-kunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart. Wien, 1924. 20—21.

korrektúráját. Hogy mégsem így történt, annak mind Sylvester, mind Nádasdy szempontjából nyomós okának kellett lennie. Nádasdy számára nyilván gazdaságosabb volt sárvári udvartartásában egy nyomdászt ellátnia, mint nyomtatási költségekre valamelyik cégnek több ezer forint készpénzt kifizetnie. Amellett önértetét is kielégíthette, hogy saját birtokán, magyarföldön állíttatott nyomdát a művelődés szolgálatára. Sylvester célkitűzései és elképzelései pedig Nádasdy szempontjaival találkoztak, mivel művei kinyomtatására aligha kívánhatott kedvezőbb lehetőséget annál, hogy azok helyben, saját felügyelete mellett készüljenek el. Így hát Sylvesternek, aki nyilván kezdeményezője volt munkái kinyomtatásának, nem volt nehéz Nádasdyt arról meggyőznie, hogy amennyiben vállalja a kiadás költségeit: minden tekintetben legcélszerűbb, ha saját birtokán rendeztet be nyomdát. Pártfogójától persze azt kellett kérnie, hogy a műhely vezetésére olyan mestert fogadjon fel, aki ért a betűmetszéshez is. Sylvester váltig abban a reményben ringatózott, hogy ura valóban ilyen nyomdászt alkalmazott. Kiténik ez abból a levélből is, amelyet Nádasdynak akkor írt, midőn 1536 júniusában értesült róla, hogy pártfogója nyomdászt küld Sárvárra. A levélben ugyanis azt olvassuk: ha a nyomdász megérkezik, maga is megtanulja ennek mesterségét, mert úgy érzi, nem lenne ügyetlen a betűmetszésben.⁴³

Sylvesternek fontos volt, hogy betűmetszéshez értő nyomdászt kapjon, mert magyar helyesírási rendszeréhez a különleges ékezetes betűket csak ilyen mester tudta volna elkészíteni. A Nádasdy által szerződtetett Strutius nevű nyomdász azonban — aki vagy még 1536-ban, vagy 1537-ben hozzálátott a Sárvár melletti Újszigeten a nyomda berendezéséhez — mindenhez értett, csak éppen a betűmetszéshez nem. De ez úgy látszik, csak hosszabb idő múlva derült ki. Strutius, a jelek szerint, kész, kiöntött betűket hozott magával Sárvárra, mégpedig valamelyik nyomda kiselejtezett anyagát. Ahhoz a szedett-vedett kurzívához, valamint apró, gótikus és elavult görög típushoz, amellyel a *Grammaticá*t szedte, matricái nem voltak, mert amikor valamelyik betűje szedés közben elfogyott, utánöntéssel egyetlen betűt sem tudott pótolni.⁴⁴

A *Grammatica* betűinek vizsgálatából az is kitűnt, hogy sem a kurzívájának, sem a gót típusának betűi nem egységesek, nem egy garnitúrából valók. Mindkettőben különböző metszésű betűk keverednek. Így a kurzívában kétféle metszésű és eltérő méretű *b*, *d*, *s*, *f* *z*; a gótban kétféle *k*. Jelkészletének szegénységére jellemző, hogy például amikor elfogy a kurzív *z*-je, a hiányzó betűt gót *z*-vel pótolja, amikor pedig még ez is kevésnek bizonyul, a kurzíva 3-as számjegyét

⁴³ RMKT. II. 489.

⁴⁴ Az újszigeti nyomda működéséről és az ott használt betűtípusokról részletesebben ld. A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai c. tanulmányomat, ItK. 1958. 140—151.

használja fel *z* betűnek. Amikor viszont a gót *k* betűi hagyják cserben, kénytelen egyenként néhány tucat idomtalan *k* betűt saját maga összeütni. A magyar szöveghez szükséges rengeteg mellékjeles betűt pedig igen nehézkes és lassú eljárással a betűk alá és fölé szedett ékezetekkel igyekezett előteremteni. Mindez világosan mutatja, Strutius még csak arra sem tett kísérletet, hogy egyes hiányzó betűket saját metszésűekkel pótolja. Semmiképpen sem érthetett tehát a betűmetszéshez.

Ezek után az sem lehet kétséges, hogy Sylvester sohasem sajátította el Strutiustól a betűmetszés művészetét. Egyébként is Sylvester és Strutius között, úgy látszik kezdettől fogva feszült volt a viszony. Sylvester 1538-ban is erről panaszkodott Nádasdynak: noha sohasem tévesztette szem elől, hogy Strutiushoz, ehhez az igen ravasz emberhez alkalmazkodjék s annak kedvében járjon, mégsem sikerült közelkerülnie hozzá. Strutius úgy tesz, mint aki féltékeny a mesterségére, titkolódzik, bepillantást sem enged a munkájába, s — amint a levelekből kitűnik — Sylvester azt sem tudja, hogy tulajdonképpen mit csinál, csak azt tapasztalja, hogy a mester a betűk elkészítésével késedelmeskedik és húzza-halasztja a nyomtatás megindítását. Rejtegeti előle a betűket, amelyekről Sylvester azt hiszi, hogy azokat maga Strutius metszette s azzal gyanúsítja őt, hogy a Nádasdy sárvári udvarában megforduló mesteremberek útján Bécsben értékesíti. A „*literas quas inciderat in aes*” azonban csak Sylvester képzeletében léteznek, mert hiszen a betűknek — amint maga írja — nyoma sem látszik.⁴⁵ Vagyis Strutius valóban titkolózik, rejteget, szemfényvesztő játékot űz és orránál fogva vezeti mind Sylvestert, mind pedig Nádasdyt, de nem azért, mert sajátmetszésű betűit titokban eladja — ezt csak Sylvester gyanítja így — hanem azért, mert nincsenek is sajátmetszésű betűi, hiszen nem ért a betűmetszéshez. S ha mégis volt Sylvester ama gyanújának valami alapja, hogy Strutius titokban betűket értékesít, akkor azok a „betűk” aligha lehettek egyebek, mint fábametszett iniciálisok, esetleg fametszetű díszek és képek, mert azt Sylvester is elismeri, hogy Strutius igen járatos volt a képek készítésében.⁴⁶ Ez a szemfényvesztő játék ki is telhetett egy olyan embertől, akit Sylvester úgy jellemez, hogy — a latin közmondás szerint — szereti az egeret oroszlánnak mutatni, mivel ugyanis nagyokat ígér szóval, de semmit sem tesz.⁴⁷

Mivel töltötte hát idejét Strutius Újszigeten? Időnként bizonyára „ernyedt semmittevésbe merült”, amint Sylvester írja róla.⁴⁸ Ezenkívül azonban mégis csak csinálnia kellett valamit. Soltész Zol-

⁴⁵ RMKT. II. 490.

⁴⁶ ItK. 1893. évf. 92.

⁴⁷ Uo. 91.

⁴⁸ RMKT. II. 490.

tánné kutatásai nyomán alig gondolhatunk másra, mint hogy famet-
széssel foglalkozott.⁴⁹ Véleményünk szerint Strutius mester nem is volt
egyéb, mint középszerű fametsző, aki nemcsak a *Grammatica* és *Új*
Testamentum képeinek, iniciálisainak túlnyomó többségét, valamint
a fejezetcímeket, előfejeket és díszeket metszette fába, hanem ki-
használva helyzetét, ha alkalma volt rá, talán saját zsebére is dolgozott.
A nyomdászatban azonban csak kontárkodott.

Strutius használhatatlanságának híre Dévai Bíró Mátyás útján
Krakkóba is eljutott Vietorhoz, aki 1538 tavaszán megüzente Sylves-
ternek, hogy újtestamentum-fordítását hajlandó kinyomtatni. Vietor
ajánlata azonban sértette Sylvester önértetét. Nem akart szegyenben
maradni azzal, hogy itthon nem tudnak megbírkózni az újszövetség
kinyomtatásával. Vietornak tehát kitérő választ küldött, hangoz-
tatva, hogy ő Nádasdy utasítása nélkül semmit sem tehet, pártfogó-
jának pedig nyíltan kijelentette, hogy jobb szeretné, ha munkája
itthon jelenne meg.⁵⁰

Sylvester a nyomdászatban sohasem szerzett jártasságot s még
a nyomda felszerelésének szükségleteiről sem volt tájékozott. Kitűnik
ez egy másik 1538-ban írt leveléből, amelyben azzal mentegeti magát
Nádasdy előtt: csak annak az érvelésnek engedve vitte magával
Strutius inasát Bécsbe, mivel az inas segítsége nélkül nem lett volna
képes semmit sem megvásárolni azokból a dolgokból, amiket Strutius
mester felírt.⁵¹ Ilyen körülmények között a nyomdai munkák irányí-
tásában sem lehetett része. Levele tanúsága szerint még 1540 decembe-
rében is arra kéri Nádasdyt, hogy kifejezetten őt bízta meg a nyomda
vezetésével.⁵² Annak azonban nyoma sincs, hogy pártfogója valóban
rábízta volna a nyomda legfőbb irányítását.

A *Grammatica* nyomtatásával közel három évi kínlódás után,
1539. június 14-én készültek el. Közben Sylvester többször is riasz-
totta Nádasdyt, hogy a nyomtatás csődbe jutott, amelyből ő nem lát
kivezető utat; holott nemcsak itthon kerülnék szegyenbe, hanem a
lengyelek, csehek és németek előtt is, akiknek már tudomásuk van a
nyomdáról, valamint arról is, hogy az újszövetség teljes fordításának
kiadására készülnek.⁵³ Ez az oka hát, hogy Strutiuszt még azután is
ott tartják Újszigeten, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy mint
nyomdász hasznavehetetlen és a magyar újtestamentum kinyomtatásá-
val aligha fog boldogulni. Addig azonban, úgy látszik, nem akarták
szélnék eresztetni, amíg a vállalkozáshoz másik megbízhatóbb mestert

⁴⁹ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A sárvár-újszigei nyomda könyvdiszei. Magyar Könyvszemle, 1955. évf. 192—211.

⁵⁰ Erre vonatkozó levelek kiadva Dévai: At tiz parantsolatnac ... mag'arazatt'a. SZILÁDY ÁRON betűhív kiadása Bp. 1897. 134—137.

⁵¹ ItK. 1893. évf. 89.

⁵² Uo. 90.

⁵³ RMKT. II. 490. — ItK. 1893. évf. 89—94.

nem találunk. Így kezdődött meg az újszövetség szedése és nyomása még Strutius vezetésével.

A *Grammatica* nyomtatása közben nyilvánvalóvá vált mind Nádasdy, mind Sylvester és Strutius előtt is, hogy a nyelvtankönyvben használt apró kurziva rosszul olvasható, kimustrált s amúgy is kis-mennyiségű betűi egy olyan terjedelmes és a maga korában igen nagy jelentőségű műnek kinyomtatására, mint a magyar nyelvű újszövetségfordítás, teljesen alkalmatlanok. Ehhez a műhöz egy nagyobb, egy-séges metszésű, új típusra volt szükségük. Strutius kelléktárában azonban ilyen nem volt, mert ha az a bastard betű, amellyel az *Új Testamentumot* szedték, Strutiusé lett volna, annak legalábbis egyes betűit feltétlenül felhasználna volna a *Grammaticában* (pl. a k-t). Mivel tehát Strutiusnak sem megfelelő betűkészlete nem volt, sem ő maga ilyet metszeni nem tudott, Sylvesternek és Nádasdynak arra az elhatározásra kellett jutnia, hogy kész matricákat vásárolnak, amelyből idehaza a kívánt betűmennyiséget kiöntetik, s ha szükséges, a kifogyott betűket utána öntéssel pótolni is tudják.

Miért esett a választás éppen egy gótikus betűfajtába tartozó bastardára, azt Fitz József és az ő nyomán mások is azzal próbálták indokolni, hogy „az ősnymondások akkor még hatékony elve szerint” latin betűvel csak latin klasszikusokat és olasz műveket szedtek, míg a többi vulgáris nyelvben a gót típus járt. ⁵⁴ Erre azonban eleven cáfolattal szolgál az a tény, hogy amióta egyáltalán nyomtatott magyar könyv megjelent (Komjáti: *Pál leveleinek* fordítása, 1533), sem az 1530-as, sem az 1540-es években magyar nyelvű munkát nem nyomtattak gót betűvel. ⁵⁵ Egyetlen kivétel: Sylvester *Új Testamentuma*. Ehhez sem az ősnymondások hatékony elve miatt választottak gótikus betűfajta, hanem sokkal gyakorlatibb követelmények kényszeréből, mert az 1530-as években a kurziv és antikva típusokból még sokszor hiányoztak azok a betűk, amelyek a magyar hangjelölésben igen gyakoriak (pl. k, ő, ű, űz, z stb.), míg a gót típusban ezek megvoltak. Hacsak nem akartak keverék típussal dolgozni, tanácsosabbnak látszott a gót betűk választása. Ennek bővebb jelkészlete kevesebb nehézséget ígért a magyar hangok jelölésében, s azt a reményt is táplálhatta, hogy Strutius ezzel talán könnyebben boldogul. Sylvestert tehát helyesírási rendszere kényszerítette arra, hogy elfogadja a gót típust. Ő sem lehetett jobb véleménnyel a betűről, mint Abádi Benedek, aki bizony meghökkent, mikor meglátta, s az *Új Testamentumhoz* fűzött utószavában nem győzött mentegetőzni azért, hogy a könyv

⁵⁴ FITZ JÓZSEF: A régi nyomdák gazdálkodása. Magyarárgtudomány, 1943. évf. 193—194.

⁵⁵ Legfeljebb egyes betűket kölcsönöztek gót típusból, de amint az antikva típusok is kiegészültek a vulgáris nyelvek hangjelöléséhez szükséges betűkkel, a gót típusból való betű-kölcsönzések is eltűnnek a magyar könyvekből. — Sylvester *Új Testamentumán* kívül később is csak egyetlen német betűvel nyomtatott magyar nyelvű könyv jelent meg: *Poncianus históriája*, 1573-ban, Bécsben (RMK. I. 92.).

„nem igen szip betűvel” készült. Bizonyára tudta, hogy az olvasók sem fogadják szívesen magyar nyelvű könyvben a gót betűt.

Az irodalomban Sylvester Új Testamentumának betűtípusát általában frakturának szokták nevezni. Ez a betű azonban nem fraktur — amint ezt már Szentkuty Pál is megállapította —, hanem a batârd gothique (bastard) betűk családjába tartozik.⁵⁷ Mindkét típus, a bastard is, meg a fraktur is gótikus eredetű, csak hogy a bastard kevésbé tuskés formáival és egyszerűbb vonalvezetésével némileg közeledik az antikvához, a fraktur pedig (amely az 1513—24 közötti években alakult ki) éppen ellenkezőleg, erősen szálkás, árnyalt, hajlított és kacs-karingókkal díszített, tört vonalú betűképével még jobban eltávolodik az antikvától, mint alapjául szolgáló őse, a gót típus.

Az Új Testamentum betűinek matricáit alighanem Bécsben vásárolták, de hogy a betű milyen eredetű, hol használták először, annak még nem sikerült nyomára akadnunk. Strutiust még gyanúsítanunk sem lehet avval, hogy ezt a típust esetleg ő metszette, s a *Grammatica* kinyomtatása netán azért húzódott olyan sokáig, mert a betűk elkészítésével volt elfoglalva. Nem, Strutius ezúttal is hű maradt önmagához. A készlethez egyetlen betűt sem metszett. A magyar hanegjelöléshez szükséges speciális ékezetes és egyéb betűket részben ugyanolyan kisegítő módszerekkel és eszközökkel teremtette elő, mint a *Grammatica*-ban. De ez esetben, minthogy a matricák rendelkezésre álltak, azt is megtette, hogy egyes ékezeteket (pl. vízszintes vonal, egyszerű vessző a betű felett — ilyen az *ā*, *ē*, *ġ*, *ī*, *ñ*, *ŕ*) belekarcolt a matricába. Azért mondjuk, hogy belekarcolta a matricába, mert ezek az ékezetek élesen megkülönböztethetők a típus eredeti ékezetes betűitől. Amíg ugyanis a Strutius által matricába karcolt ékezetes hajszálvékony vonalakak, legtöbbször még csak nem is árnyaltak, addig az eredeti ékezetes betűkön (pl. *ñ*) az ékezet rajzban is, vastagságban is megegyezik a betű rajzával és vastagságával.⁵⁷

Ékezetes betűk előállításának ehhez a kisegítő eljárásához azért is nyugodtan folyamodhatott, mert semmiféle nagyobb hátránya nem származott belőle. Ha pl. valamely betű egyetlen matricájába ékezetet karcolt, s ugyanebből a betűből ékezet nélkülire volt szükséges, mint-hogy a kiöntött betűket amúgyis egyengetnie kellett, eközben egyetlen reszelővonással eltávolíthatta róla az ékezetet.

Baj csak akkor volt, ha ugyanannak a betűnek többféle ékezetes változatára volt szüksége. Néha még ilyenkor is tudott magán segíteni, ha az ékezetet könnyű szerrel át lehetett alakítani. Így készítette pl. az *ā*-ból *ä*-t, oly módon hogy a vízszintes vonalkát középen kireszelte.

⁵⁶ SZENTKUTY PÁL: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. 25.

⁵⁷ Strutiussnak ezek az ékezetei egyöntetűek, nem dülöngélnek, legfőkébb olykor kicseréltak. Éppen ezért nem lehetnek fölé szedett jelek, hanem a matricákba karcolt ékezetek.

Nem volt ilyen egyszerű dolga az e változataival. Ebből öt féle kellett: e, ē, ē̄, ē̇. Ezeknél már csak alá és fölé szedéssel tudott magán segíteni, mert ékezetes e egyáltalán nem volt az eredeti garnitúrában. Ugyanezt az eljárást követte az i, ī, ō, valamint a diftongust feloldó i, ō, ü és a ji és ij hangok jelölésében is.

Nyilvánvaló, hogy ilyen időtrábló eljárással az *Új Testamentum* kinyomtatása nem haladhatott kellő ütemben. De lehettek egyéb nehézségek is. A szöveg helyesírása a C ívtől kezdve, egyre romlott s csak később, az I. 57. levele után (P-ív) javult ismét meg. Ennek oka az lehetett, hogy a műhely nem eléggé gondosan hajtotta végre a korrigálást. Részben azért, nehogy további késedelmeskedéssel vádolják, részben talán azért is, mert a rengeteg alá és fölé szedéshez kevés volt a speciális jelkészlete. Érthető, hogy az ebből származó sűrűlódások Sylvestert egyre jobban elkésérítették, hiszen látnia kellett, hogy Strutius munkamódszerével az *Új Testamentum* nyomtatása hosszú évekre elhúzódhat. Végül Nádasdynak is elfogyott a türelme a Strutius ellen évek óta felgyülemelő panaszok miatt. Így került sor arra, hogy talán Dévai Bíró Mátyás közvetítésével Abádi Benedeket hívták meg a nyomda művezetőjének. Abádi a 30-as években Krakkóban dolgozott Vietor Jeromos nyomdájában. Innen ismerhette őt Dévai is. Sárvárra alighanem 1540 elején érkezett s ekkor vehette át a munkát, amellyel az év végére el is készült, Strutiustól.

Abádi a nyomdai munkálatokról és abban saját szerepéről a kiadvány végén eképpen nyilatkozott: „hogy meg értsed ez könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit az jó ur sok ideig, nagy költsigvel itt tartott. És mikoron el kísén hozzá fogott volna, és látták volna hogy az nehezen írhetné vigit, úgy hivata engemet hozzája, hogy ez mennél hamarább az keresztyéneknek kezekbe juthatna. Mikoron azért láttam volna az betűt, hogy nagy kisedelem nélkül nem mielhetni véle, mint hamarságval lelete ugyan azon betűt meg igazíjtám, egy nihányat hozzá csinálván, hogy szapora lenne az dolog, és hamarabb vigit írhetnők. Mert jobbnak tetszék, hogy ez könyü hamar ki kelhetne, no ha nem igen szíp betűvel volna, hogy nem mint szíp betűre erőlködünk nagy kisedelemvel...”⁵⁸

Kérdés most már, mennyi része volt Abádinak a munka ki-nyomtatásában, mit igazított a betűkön, milyen új betűket metszett és melyik ívnél vette át a nyomtatást Strutiustól.

Mindezek kibogozásához az első fogózót a könyvben található iniciálék szolgáltatták. Feltűnő volt ugyanis, hogy az I. rész 57. leveléig (P-ív) csupán fraktur díszítésű, keret nélküli iniciálé található; az 57. levéltől kezdve viszont képekkel díszített antikva iniciálék szorítják ki fokozatosan amazokat. Az I. rész 127. levelétől — a II. rész végén található egyetlen kivételt nem számítva — már csak an-

⁵⁸ *Új Testamentum*. II. rész. 181b (számozatlan) lapján.

tikva iniciálék fordulnak elő a könyvben. Ismerve Abádi ellenszenvét a gótikus típusú betűkkel szemben, nem volt indokolatlan az a gyanunk, hogy az iniciálék megváltoztatásában az ő kezét keressük. Ugyanilyen feltűnő volt az is, hogy a *Grammatica* apró kurzívájával szedett margináliák (az ószövegség megfelelő részeire vonatkozó utalások) a 39. levéltől kezdve megszakadnak. Sylvester ezeket csak nyomós okok miatt hagyhatta el, hiszen azok az újtestamentum szövegének szerves tartozékai. A kurzívával szedett ószövegségi utalások elmaradása is azt bizonyítja, hogy ez a betűkészlet Strutius tulajdona volt, melyet ő, leváltása után, nem adott át Abádinak, s ez lehetett az oka a margináliák elhagyásának.

A 39—57. levélen a szedésben s a helyesírásban még jelentősebb változást nem észlelhetünk. Ilyenek csak később figyelhetők meg. S ennek az a magyarázata, hogy az *Új Testamentum* szedése és nyomása aközben is folytatódott, míg Abádi az egyes betűk „megigazításával” és néhány újnak kimetszésével el nem készült. Ez pedig abban a sorrendben történt, hogy melyik betűre milyen sűrűn volt szükség a szedésben. A legtöbb idővesztéseget addig az alá- és fölészedett *e* jelek okozták, ezek közül is a leggyakrabban előforduló alul farkas *e*. Abádi új *e* betűt készített, egy betűpálcikára öntve ki betűt és ékezetet. Az ő *e*-je erősen jobbra hajlított szárával és vastag horgas ékezetével élesen elűt Strutiusétól. Abádinak ez a betűje először következetesen a T-ív verzojának lapjain (74b, 75a, 76b, 77a) fordul elő, viszont az ív rektóján (74a, 75b, 76a, 77b) még alá szedett *e*-ket találunk. Míg aztán az *a* ívtől (94. levél) kezdve végképpen eltűnik a szedésből a Strutius-féle alá szedett *e*. Ugyanezek az íveken bukkanunk rá Abádi új metszésű *e*-jére és *ē*-jére is. Sőt Strutius hajszálekezetes *g*, *h* stb. jelei mellett feltűnnek már Abádi „megigazított” betűi is. (Ez utóbbiak fölött a vessző vastagabb és nem érintkezik a betű fejével.) Nem új metszésű betűk ezek, mert rajzuk teljesen azonos az eredeti ékezet nélküli betűkével. Abádi nyilván az eredeti matricán igazította ki a betűk ékezetét. Strutius és Abádi *g*-je és *h*-je mindvégig vegyesen fordul elő az újtestamentum szövegében.

„Hogy szaporább lenne az dolog”, azaz a szedés, készített Abádi ligatúrákat is. A minduntalan előforduló *az* és *ft* betűpárt megcsinálta egy pálcikára öntve is. Ezek a ligatúrák a Z-íven (90. levél) kerülnek elénk először. Jellemzőjük, hogy az az betűpár fölül érintkezik egymással, s a z nagyobb fejű, zömökebb és kevésbé dől, mint az eredeti típusé, az *f* pedig vastagabb és a nyaka sem vékonyodik el s az *f* is, *t* is hosszabb, mint a típus eredeti betűi.

Megfigyeléseink szerint Abádi tehát az I. rész 41—57. levelének nyomtatása közben vehette át a munkát Strutiustól.⁵⁹ Van azonban

⁵⁹ A Z ív szedéséig Abádi kb. elkészült a betűk „megigazításával” s az újak metszésével és kiöntésével.

a műben az I. 57. levél előtt is két helyen olyan szedés, melyben már az Abádi-féle betűk és ligaturák előfordulnak. Az első, a címlevél után következő négy számozatlan levél, amelyen Sylvesternak Ferdinánd király fiaihoz intézett latin nyelvű ajánlása, a „Próféták által szólt rígen. . .” kezdetű verse és Máté evangélista rövid életrajza olvasható. A latin ajánlás végén álló 1541. évszámból, s Sylvester 1540 végén és 1541 elején Nádasdynak írt leveleiből kétségtelen, hogy ezt az ívet már az egész mű befejezése után, 1541 januárjában nyomtatták.⁶⁰ Így érthető, hogy ezen — a címlevél és a második számozott levél közé iktatott — íven, tehát a könyv legelején, miért találkozunk már Abádi betűivel és antikva iniciálékkal.

A másik hely a K-ív első két levele (I. rész 37—38. levél), amelyet legalább is a fennmaradt példányok többségéből kivágtak és új szedéssel pótolták. Erre az új szedésre pedig akkor került sor, amikor már az Abádi-féle betűk elkészültek. Miért kellett ezt a két levelet újra szedetni? Az okot csak találgathatjuk, de bizonyosat mondani nem tudunk. A régi és az újra szedett szöveg összehasonlítása alapján (I. a Függelék 2. pontját) — annak ellenére, hogy a régi szöveg a könyv leggondatlanabb helyesírású részében található és sajtóhibák is akadnak benne — nem fedeztünk fel abban olyan döntő szövegbeli hibát, amely Abádit és Sylvestert arra kényszerítette volna, hogy e két levelet újra nyomassa. Bizonyára nem a helyesírásbeli hanyagságok miatt tették ezt, mert akkor a P-ív előtt akár húsz levelet is újra szedhettek volna. Nem nyomdai okokból kellett az említett két levelet pótolni s ezt a véleményünket támogatja az a körülmény is, hogy a példányok egy részében megmaradt a régi szedés. A kész ívek egy része tárolás közben megrongálódhatott (nedvesség, egérrágás stb.) s ez volt az oka annak, hogy nem is a teljes ívet, csak éppen két levelet a példányok egy részében új szedéssel pótolták.

A K-ív e két levelének szedés-változata felveti általában a Sylvester-féle *Új Testamentum* nyomás-variánsainak problémáját.

Ismeretes volt eddig is, hogy a „Próféták által szólt rígen. . .” kezdetű disztichon a ránk maradt kötetekben kétféle helyzetben fordul elő. A példányok egy részében a címlevél és a második számozott levél közé utólag iktatott ív 3. levelének verzóján, közvetlenül a latin ajánlást követő lapon olvasható. Ezekben a példányokban a 4. levél rektója üres. Más példányokban pedig a latin ajánlást követő lap üres és az említett vers a közbe iktatott ív 4. számozatlan levelének rektóján található. A két különböző lapon olvasható versszöveget vizsgálva kiderült, hogy azokat egymástól eltérő szedésről nyomták. Minthogy azonban a vers önmagában való újraszédését a két szöveg közötti eltérések kellőképpen nem indokolták, átvizsgáltuk az egész közbe iktatott ívet. Ennek eredményeképpen megállapítható volt, hogy a

⁶⁰ ItK. 1893. évf. 91.

„Proféták által szolt rígen. . .” kezdetű vers kétféle elhelyezésének megfelelően, a címlap és a második számozott levél közé iktatott *teljes ív* az ismert példányokban kétféle szedésben maradt ránk. Lényeges eltérés azonban az ezen íven szereplő latin nyelvű ajánlás és Máté evangélista életrajzáinak kétféle szedése között sincs. Ezúttal is azzal a feltevéssel kell tehát számolnunk, hogy ennek az ívnek a levonataiból is tárolás közben tönkre ment bizonyos mennyiség, amit később újranyomással kellett pótolni.

E közbe iktatott ív szedésének két változata alapján Sylvester *Új Testamentumának* „A” és „B” variánsát különböztethetjük meg. (E két főváltozat eltéréseit részletesen a Függelék 1. pontjában állítottuk össze.) Azért említettünk főváltozatot, mert aszerint, hogy az „A”, illetőleg „B” változatban a K-ív 1—2. levele Strutius vagy Abádi szedésében fordul elő, a variánsok két újabb alcsoportra oszthatók. De az egyes példányok között még ezen kívül is igen sok apró eltérés mutatkozik (pl. a levél-számozás, vagy egy-egy őrszó téves, hiányos, vagy helyes feltüntetéseiben), s így további jelentéktlenebb variánsokat is fel lehet sorolni.⁶¹ Kérdés, hogy a két főváltozat közül melyik tekintendő eredetibbnek? Faksimile-kiadásunk szempontjából sem közömbös, hogy van-e alap-példánynak tekinthető a variánsok között?

A közbeiktatott ív szedése azokban a példányokban, amelyekben a „Proféták által szolt rígen. . .” kezdetű vers ezen ív 3. levelének verzőján található, általában korrektebb s főként a magyar szövegrészek helyesírása gondosabb. Ebből arra következtethetnénk, hogy ez az utóbb készült, újraszédett szöveg. De mint fentebb már utaltunk rá, az újraszédés korántsem a helyesírási és sajtóhibák kijavításának szándékából, hanem a valamely oknál fogva tönkre ment ívek pótlásának kényszeréből keletkezett. Így tehát valószínűbb, hogy a pótlás sürgős végrehajtása közben a szedést és korrigálást kapkodva, gondatlanabbul végezték. Ezesetben pedig nem a hanyagabb szedés a korábbi és a jobb a későbbi, hanem éppen fordítva: a régebbi pontosabb, s a sebtiben összeüjtött hibás az újabb. Az *Új Testamentum* példányai közül „A” változatnak tehát azt tekintjük, amelyben a közbeiktatott ív szedése gondosabb és hihetően a régebbi is.

Hogyan oszlik meg az „A” és „B” változatok száma a jelenleg ismert példányok között? Szabó Károly (RMK. I. 15.) 1879-ben

⁶¹ „A” változat, melyben az I. 37—38. lap *régi szedés*: az Akadémiai Könyvtár 1. példánya.

„A” változat, melyben az I. 37—38. lap *új szedés*: OSzK. Mossóczy-példánya és az Akadémiai Könyvtár 2. példánya.

„B” változat, melyben az I. 37—38. lap *régi szedés*: a Kolozsvári Unitárius Kollégium 1. példánya.

„B” változat, melyben az I. 37—38. lap *új szedés*: OSzK. Todoreszku-példánya.

Egyéb eltéréseket az *Új Testamentum* öt példányának egybevetése alapján a Függelék 3. részében állítottuk össze.

a műnek 25 létező példányát említi. Ma, Borsa Gedeon és Dörnyei Sándor adatgyűjtése nyomán, amelyet szívesek voltak rendelkezésemre bocsátani, 18 példányról van közelebbi tudomásunk.⁶² Ezek közül *három* az „A” változatot, *hét* pedig a „B” változatot őrizte meg. A többi olyan csonkult példány, amelyben a közbeiktatott ív nem maradt fenn. Borsa és Dörnyei variáns-összevetéséből tehát az állapítható meg, hogy az „A” változat a ritkább. A *három* „A” változat közül *egy* az Országos Széchényi Könyvtárban (Mossóczy-példány), *kettő* pedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (I. példány jelzete: RMÍr. Qu. 217., 2. példány jelzete: RMÍr. 414 I—II.) van. A *hét* „B” változat az alábbi könyvtárak között oszlik meg: Országos Széchényi Könyvtár (Todoroszku-példány); Ráday Könyvtár; Gyöngyösi Tudományos Könyvtár; Keszthelyi Helikon Könyvtár; Szarvasi Vajda Péter gimnázium könyvtára; Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára; bécsi National Bibliothek.⁶³

Hasonmás-kiadásunkhoz természetesen az „A” változat szolgált alapul: az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ún. Mossóczy-példány. A hazai könyvtárakban található „A” és „B” változat összesen 12 példánya közül azonban teljesen hibátlan egy sincs, úgyhogy a fakszimilét egyetlen példányról elkészíttetni nem lehetett. Az OSzK Mossóczy-példánya címlap híján teljes ugyan, mégis a helyenként túl halvány nyomás, az olvashatatlanságig áthúzott szövegrészek és egyéb apró fogyatékok miatt kiadványunkhoz fel kellett használnunk a tisztább Todoroszku-példányt is. Ez utóbbiból való a következő lapok hasonmása: I. rész: címlap, 4a, 4b, 8b, 9a, 12b, 13a, 22a, 23b, 24a, 24b, 42a, 43a, 45a, 59b, 62a, 85a, 88a, 102b, 103b, 106b, 108a, 108b, 109a, 109b, 110b, 112a, 117a, 117b, 118a, 133a, 134a, 135b, 136a, II. rész: 15a, 28b, 29a, 44a, 69a, 70a, 71a, 88b, 102a, 118b, 122b, 134b, 139a, 148a. A Todoroszku-példányból vett lapokon mindössze három ízben találtunk eltérést a Mossóczy-példánytól. Az I. rész 23b lapján a 21. sorhoz tartozó lapszéli jegyzet: „Exo. 20. Deut. 5.”, valamint a 24a lap 3. sorához tartozó: „Efa. 29.” lapszéli jegyzet a Mossóczy-példányból hiányzik. A II. rész 134b lapján pedig a Mossóczy-példányban *E* helyett tévesen *D* iniciálé van.⁶⁴ A felsorolt többi lap szedése azonban mindkét példányban betűről betűre megegyezik.

⁶² Ismeretes ugyan, hogy a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, a British Museum könyvtárában és újabban még néhány más külföldi könyvtárban is található példány belőle, de ezeket eddig ellenőrizni nem sikerült.

⁶³ A többi nyolc csonka példány, amelyben a közbeiktatott ív nem maradt fenn, a következő könyvtárak között oszlik meg: Budapesti Egyetemi Könyvtár; MT. Akadémia Könyvtára 3. példány; Tiszavidéki Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára Debrecen; Tiszavidéki Ref. Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtára; Kolozsvári Unitárius Kollégium 2—4. példány; Kolozsvári Egyetemi Könyvtár.

⁶⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy a három „A” változat közül csak a Mossóczy-példányban van meg e három eltérés, a másik két „A” változatban a lapszéli jegyzetek nem hiányoznak és az iniciálé is helyesen: E.

Az *Új Testamentum* betűi, szedése és nyomása aligha kelthetett vonzó hatást a korabeli olvasóban. E nem éppen tetszetős külsőt azonban lényegesen enyhítette a könyv feltűnően gazdag képanyaga, rajzos iniciáléi és egyéb díszai. A kötet tartalmát több mint száz illusztráció szemlélteti. Ezek közül egyik-másik többször ismétlődik. A metszetek és képek ugyan művészi színvonal, kompozíció és kivitel szempontjából eléggé különbözőek, de a többségükben sikerültebb alkotások mégis jól díszítik a könyvet. A címlap-keret és az utolsó lapon elhelyezett Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya egyesített címere finom kivitelét tekintve alighanem Bécsben készült. Az evangelistákat ábrázoló, valamint a négy evangéliumot illusztráló metszetek I. S. mesterjegyet használó fametsző alkotásai. Az I. S. monogram mögött Soltész Zoltánné alapos vizsgálódása nyomán Strutius mestert sejtethetjük, aki ugyan a betűmetszéshez nem értett, de fametszőnek nem volt ügyetlen.⁶⁵ Bizonyos azonban, hogy Strutiusnál gyakorlatlanabb kéz is készített képeket az Apostolok cselekedeteinek és a Jelenések könyvének illusztrálására. Nem lehetetlen, hogy ezeknek a kezdetlegesebb képeknek, iniciáléknak fába metszője Sylvester vagy Abádi volt. Sylvesterről tudjuk, hogy szabad idejében képeket is festett.⁶⁶ Ha az *Új Testamentum*ot díszítő képanyag színvonala nem is egyenletes, első idehaza nyomtatott magyar nyelvű könyvünk mégis a leggazdagabban illusztrált XVI. századi nyomtatványunk.

⁶⁵ A metszetek értékelését l. részletesebben SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ idézett tanulmányában.

⁶⁶ ItK. 1893. évf. 92.

FÜGGELÉK

1. Az „A” és „B” változat

Az Új Testamentum címlevele és második számozott levele közé iktatott ív szedésének eltérései:

„A” változat

„B” változat

1. számozatlan lapon :

A cím 1. sorában a REGIAE szó utolsó E betűjének alsó szára villás.

A REGIAE szóban az első E alsó szára villás.

A szöveg 8. sor: pene
10. sor: pete
12. sor: diuino
14. sor: licen-
15. sor: quę
16. sor: pene
atque
poffet

penè
pete-
diuino
licen
quę
penè
atque
poffet.

2. számozatlan lapon :

A szöveg 1. sor: feruiretque
25. sor: teltamēti
26. sor: patria in

feruiretque
teltamenti
patria / in

3. számozatlan lapon :

A szöveg 3. sor: Carolo
4. sor: Cęfari

Ca-
rolo Cęfari

6. sor: fane
 7. sor: maxime
 9. sor: ingeniorū
 11. sor: Aperte
 18. sor: Porro
 21. sor: audi-
 24. sor: Domi
 26. sor: to
 27. sor: affidue ver
 őrszó: fāri

fane
 maximè
 ingeniorum
 Apertè
 Porro
 audi
 Domi-
 to-
 affidue ver-
 fari

4. számozatlan lapon :

A szöveg 1. sor: præcationibufque
 3. sor: Postremo quod
 4. sor: patria / nec
 Op-
 5. sor: fane
 6. sor: no-
 7. sor: quod
 10. sor: quod
 20. sor: atque
 auto-
 21. sor: noſtre

præcationibufque
 Postremò quòd
 patria / neque
 Op
 fanè
 no
 quòd
 quòd
 atque
 auto
 noſtre

5. számozatlan lapon :

A szöveg 1. sor: infirmos
 6. sor: deus / cuius
 7. sor: nomen
 8. sor: 1.5.4 l.

infirmòs
 Deus /
 cuius nomen
 1.5.4l.

6. számozatlan lapon :

„Az magar nipnek. . .” szóló
 disztihon következik.

A cím 1. sor: NIPNEK:
 A szöveg 7. sor: tighed
 11. sor: vigre Diākul
 13. sor: nelwīn
 14. sor: newīt
 15. sor: kincz
 17. sor: iβel
 19. sor: illetet
 22. sor: tīg

Ez a lap üres, a disztihon
 a következő 7. számozat-
 lan lapon olvasható.
 NIPNEK
 tighed
 vigre diakul
 nelwin
 newit
 kincz /
 iβel
 illetet
 tig

23. sor: Tighedet
Az aláírásban: Janos

Tighedet
Jan:s

7. számozatlan lapon:

Ez a lap üres.

Ezen a lapon olvasható „Az
magar nípnek. . .” szóló disz-
tíhon a fenti eltérésekkel.

8. számozatlan lapon :

Mindkét változatban a „Szent
Mathe íleté”-nek szövege ta-
lálható.

A szöveg 4. sor: azokirt /
5. sor: kereßtén
7. sor: Mathe
10. sor: Mathērul
11. sor: minapoñ
találuāñ
13. sor: Romai
kereßtén
14. sor: nihāñ
17. sor: Ro-

azokirt
kereßtēn
Mathe
Matherul
mi napoñ
talaluañ
Romāi
kereßtēn
nihāñ
Ro

A két szedés között a felsoroltakon kívül még rengeteg apró
tipográfiai eltérést sorolhatnánk fel, mint pl. a 8. számozatlan lapon
a 12. sor „hog” szavában a *g* fölött levő az „A” változat szedésében
a *g* betű fölött rövid vessző van, amely nem érintkezik a *g* fejével,
a „B” változatban viszont a vékony hosszú vessző belefut a *g* fejébe.
De ugyanígy lépten-nyomon eltéréseket észlelhetünk a két szedés
között a szóközök nagysága, a vesszőként használt jobbra dülő ferde
vonal hossza és szavak közötti elhelyezkedése tekintetében.

2. Az Új Testamentum I. része 37—38. levelének kétféle szedése

Eredeti szedés:
(Strutius)

Új szedés:
(Abádi)

37a lap.

A kétféle szedésben az élőfejek nem azonos metszésűek. A kötet-
ben ugyanis valamennyi élőfej és a bibliai szöveg részeinek számozása
fametszésű szavakból és nem egyes betűjelekből van összeállítva.
I. 37a lap eredeti szedésében az élőfej azonos metszésű az I. 9a lapon

is használt előfej szavaival. Az új szedésben a „Bent Mathe irasa Berint” szövegű előfej is új metszés. Szavaiból csak a „Mathe” név fordul elő még egyszer az utoljára szedett s a címlevél után iktatott ív 8. számozatlan lapján a „Szent Mathe ilete” címben.

1. sor:	iften-	iften
2. sor:	Bekire	Békire
	efkezik	efkeBik
	iraltu	iraltu-
3. sor:	Bentligűek	Bentligűuek
	kaporbol /	kaporbol
4. sor:	kőminből	kőminből
	megagगतok	meg agगतok
	elhattátok azokat /	el hattátok azokat
5. sor:	tőruinnek	tőruinnek
6. sor:	megkel	meg kel
7. sor:	elhagñi	el hagñi
	kiBű	ki Bű
8. sor:	teuit	teuit
	elñelitek	el ñelitek
9. sor:	megmoffatok	meg moffátok
	pohárnak /	pohárnak
12. sor:	felit	felit
14. sor:	ollatinok	ollatinok
	megfeñrűtett	meg feñrűtett
15. sor:	tecézenek	tetézenek
17. sor:	tecézetek	tetézetek
	tellefek	tellefek
18. sor:	hamiffagual.	hamiffagual.
19. sor:	Bentfigűek	Bentfigűuek
	koporfoit	koporfoit
	ippñtitek /	ippñtitek
20. sor:	ikefñtitek	ikefñtitek
21. sor:	ideiben	ideiben
24. sor:	megöltik	meg öldik
	Tölczitekbe	Tölczitek be
25. sor:	eleiteknek	eleiteknek
	fiai	fiai
26. sor:	kippen	kippeñ
	tauoztathattátokel	táuoztathattátok el
	Annakokäirt	Annakokairt
27. sor:	en profetákat /	ime profetákat /
	bölczeket	bölczeket /
	iräftudokot boczátok	iräftudokot boczátok
	tűhozzátok	tű hozzátok

Az eredeti szedésben az „Euangelium” élőfej azonos metszésű azzal, amely először az I. 2a lapon fordul elő; az új szedésben használt élőfej viszont csak ezen a helyen szerepel a kötetben, tehát új metszés.

1. sor: megöltök	meg öltök
3. sor: fogiatok üldözni	fogiatok üldozni (!)
4. sor: vir	vir
kiontatott	ki ontatott
Abel-	Abel
6. sor: templumnak	templomnak
ölitek meg	ölitek meg
8. sor: megöldöd	meg öldöd
profetákat	profetákat
megköuezed	meg köuezed
10. sor: fiaidot	fiaidat
güytennem	güytennem
mikippenn	mikippeñ
tük	tűk
12. sor: tikel	tik el
latni	lätni
13. sor: vānna	vtānna

Az eredeti szedésben a „Huſoñnegedik” riß”-ből a „Huſoñnegedik” itt fordul elő először, majd ismétlődik az I. 122b. lapon. A „riß” szó ebben a metszésben, de még ép állapotban az I. 22a lapon kerül elének első ízben. Az f két helyen kicsorbitva és a j jobbra visszahajló alsó szára letörve először az I. 30b lapon szerepel. Később is használták: az I. 75a lapon. — A „Huſoñnegedik riß” az új szedésben három metszetrészletből van összeállítva. A „Huſon” azonos metszésű az I. 39b lapon a „Huſoñótódik” szóban először használt szórésszel, a „negedik” pedig az I. 22a lapon levő „Tijeñnegedik” címszó megfelelő tagjával azonos metszésű. A „riß” viszont azzal a metszéssel azonos, amelyet az I. 182a lapon alkalmaztak először.

17. sor: mikoronn	mikoronñ
kiment	ki ment
18. sor: templum	templom
21. sor: megmutatnāk	meg mutatnāk
25. sor: leült	le űlt
27. sor: eliö-	el iö
Örszó: ui	uisednek

38a lap :

Az eredeti szedésben ugyanazon metszésű előfejet használták, mint amellyel először az I. 14a lapon találkozunk. Az új szedésben viszont azt az előfejet alkalmazták, amely első ízben az I. 11a lapon fordul elő.

1. sor:	eluhighezifinek	el uighezifinek
	feleluinn	feleluin
2. sor:	Meglāffātók	Meg lāffātók
3. sor:	eliünni	el iūni
	En	En
4. sor:	elhitetnek	el hitetnek
	kediglenn	kedigleñ
5. sor:	hirēit	hireit
	rayta.	rayta
7. sor:	Feltāmad	Fel tāmad
8. sor:	dōghalālok	dōg halālok
10. sor:	Akkoronn	Akkoroñ
	tūtōkōt /	tūtōkōt
11. sor:	megōlnék	meg ōlnék
12. sor:	megbotrānkoznak	meg botrānkoznak
13. sor:	hamifs	hamiff
14. sor:	elhitetnek	el hitetnek
	hogmiuel elbūuūl	hog miuel el būuūl
15. sor:	meghideghūl	meg hideghūl
16. sor:	diglenn	digleñ
	megálland	meg állānd
17. sor:	menn orßāgnak	mennorßāgnak
	euangeliumāt	euangeliomāt
18. sor:	tanubizonfāghul	tanubizonfāgul
	akko	akkoroñ
19. sor:	ronn iū	iū
	eluhighezis.	el vighizis.
20. sor:	mikoron	mikoroñ
	latangātók	lātāngātók
	helenn	helen
21. sor:	megmondattatott	meg mondattatott
22. sor:	erczemeg.	érceze meg.
	Akkoronn	Akkoroñ
	orßāgban	orßāgban
24. sor:	feluegen	fel vegen
25. sor:	feluege	fel vege
	kediglenn	kedigleñ
	azok-	azok

26. sor: ßoptatnak.
27. sor: fê

ßoptatnak
fe

38b lap :

Az előfej az eredeti szedésben azonos azzal, amely az I. 4b lapon szerepel először ; az új szedésben viszont új metszés, amely csak itt fordul elő.

2. sor: ęs	es
4. sor: maradhatnameg megrôuidġtetnek az na	maradhatna meg meg rôuidġtetnek az
5. sor: pok mondangă	napok mondănga
6. sor: Chrifthus hamifs	vaġon az Chrifthus hamiff
7. sor: hamifs tămadnakfel ielensigheket ęs	hamiff tămadnak fel ielensigheket / ęs
8. sor: tiġnek vălaġtottak tiuel-	tiġnek valaġtottak tiuel
9. sor: megmondottam	meg mondottam
10. sor: mondangăk	mondăngăk
11. sor: mondangăk	mondăngăk
12. sor: mikippenn feltămad	mikippeġ fel tămad
13. sor: megtecézik akkippen ember-	meg tetézik akkippeġ ember
14. sor: eliôuife lênd	el iôuife lend
15. sor: kediglenn faġarga-	kedigleġ faġarga
16. sor: megfetitûl	meg fetġtûl
17. sor: lehullanak menġnek-	le hullanak menġnek
18. sor: erêi megindultatnak Akkoron megtecézik	erei meg indultatnak akkoroġ meg tetézik
20. sor: meglăttăk	meg lăttăk
23. sor: vălaġtott	vălaġtott

25. sor:	Mikoronn immāraññ	Mikoroñ immārāñ
26. sor:	kileuelezik immāraññ	ki leuelezik immārañ
27. sor:	Ezenkippenñ mikoronn	Ezenkippeñ mikoroñ

Az egy-egy levélre eső bibliai szöveget kilenc soronként szakaszokra osztó lapszéli betűjelek az I. 2b laptól kezdve az I. 29a lapig úgy helyezkednek el, hogy az *a*, *b*, *c* betűk mindig a levél verzóján a szövegtől jobbra, a gerinc felőli oldalon, a *d*, *e*, *f* betűk pedig minden levél rektóján a szövegtől balra, ugyancsak a gerinc felőli oldalon találhatók. Az I. 29a laptól az I. 36b lapig megfordítva, a rektón vannak az *a*, *b*, *c* és a verzón a *d*, *e*, *f* betűk. Az I. 37. levélen az eredeti szedésben a rektón is és a verzón is *a*, *b*, *c* a betűjelzés, az I. 38. levélen pedig a rektón és verzón egyformán *d*, *e*, *f*. Az új szedésben viszont az I. 37. levél rektóján *d*, *e*, *f* a verzóján *a*, *b*, *c*, az I. 38. levélen viszont a rektón és verzón egyformán *d*, *e*, *f* betűket találunk. Itt jegyezzük meg, hogy az I. 70. levélig a betűjelzések még többször csereberélődnek. Az I. 70. levéltől kezdve mindvégig következetes a betűjelek elhelyezése azaz minden levél verzóján *a*, *b*, *c*, és minden levél rektóján *d*, *e*, *f*. — Az őrszókat Stritius minden lap alján a sor végére zárta, Abádi viszont az I. 90. levéltől (Z ív) mindig beljebb helyezte, ezt az eltérést az I. 37—38. levél kétféle szedésében is megtaláljuk. — Amint már az „A” és „B” változatok szedésének összehasonlítása után is jeleztük, hogy sok apró tipográfiai jellegű eltérés leírására nem tértünk ki, ugyanúgy e két levél szedésében is csak a lényeges különbségeket soroltuk fel.

3. Egyéb eltérések az Új Testamentum példányaiban

Az alábbi különbségeket az Új Testamentum OSzK-ban őrzött két, és a M. T. Akadémia Könyvtárában őrzött három példányának összehasonlítása alapján állítottuk össze:

I. 23b lapon a 21. sorhoz tartozó „Exo. 20.” és „Deut. 5.” margináliák az OSzK Mossóczy-példányából hiányoznak, a Todoreszku-példányban, valamint az Akadémiai Könyvtár 1. és 2. példányában megvannak. Az Akadémiai Könyvtár 3. példányából ez a rész hiányzik.

I. 24a lapon a 3. sorhoz tartozó „Efa. 29.” marginália az OSzK Mossóczy-példányából hiányzik, a Todoreszku-példányban és az Akadémiai Könyvtár 1. és 2. példányában megvan. Az Akadémiai Könyvtár 3. példányából ez a rész hiányzik.

I. 39a lapon az ívjelzés az OSzK Mossóczy-példányában és az Akadémiai Könyvtár 1. és 2. példányában: Kij; az OSzK Todoreszku-példányában viszont: K iji.

I. 48a lapon valamennyi példányban hiányzik az őrszó.

I. 60. levélszám után valamennyi példány 62-es levélszám következik, anélkül, hogy a szöveg csonka lenne. A 61. levélszámot tehát átugrották.

I. 70b lapon valamennyi példányban a részt jelző „Tijēñharma-dik” szám után hiányzik a „riß” szó.

I. 79. levélszám valamennyi példányban számcseré folytán: 97.

I. 87. levélszám az OSzK Todoreszku-példányában és az Akadémiai Könyvtár 2. példányában hibásan: 7; a többi példányban helyesen: 87.

I. 109b levélen az Es őrszó az Akadémiai Könyvtár mindhárom példányában megvan, az OSzK mindkét példányából hiányzik.

I. 119. és 121. levélszám az összes példányokban fel van cserélve.

I. 125. levélszám az OSzK Todoreszku-példányában és az Akadémiai Könyvtár 1. és 3. példányában megvan, az OSzK Mossóczy-példányából és az Akadémiai Könyvtár 2. példányából hiányzik.

I. 173. levélszám után valamennyi példányban a 175. levélszám következik anélkül, hogy a szövegben hiány volna. A szedésben átugrották a 174. számot.

I. 176a lapon az őrszó helyesen: es. Így van valamennyi példányban, kivéve az OSzK Mossóczy-példányát, amelyben az őrszó hibásan: uel.

II. 31. levélszám valamennyi példányban számcseré folytán tévesen: 13.

II. 54a lapon valamennyi példányban hiányzik az őrszó.

II. 95. levélszám az Akadémiai Könyvtár 2. példányában helyesen: 95, az OSzK mindkét példányában, valamint az Akadémiai Könyvtár I. példányában hibásan: 25. Az Akadémiai Könyvtár 3. példányából ez a levél hiányzik.

II. 110. levélszám valamennyi példányban tévesen 100-nak szedve. (Az Akadémiai Könyvtár 3. példányában ez a levél és a következők is hiányoznak.)

II. 126. levélszám valamennyi példányban számcseré folytán tévesen: 216.

II. 134b lapon az OSzK Mossóczy-példányában tévesen: D ini-ciálé van, a többi példányban helyesen: E.

A felsoroltakon kívül valószínűleg több más eltérés is megállapítható lesz további példányok összehasonlítása után.

4. Az Új Testamentum tartalomjegyzéke

I. rész

Sacrae Regiae, Maiestatis Ferdinandi
(latin nyelvű ajánlás)

Az magyar népnek ki ezt olvassa
(Profeták által szolt righeñ...)

Az Szent Mathe ilete	
Euangelium Szent Mathe irasa szerint (1—28. rész).....	2
Szent Marcus ilete	48
Euangelium Szent Marcus irasa szerint (1—16. rész).....	49
Szent Lukacz ilete	78
Euangelium Szent Lukacz irasa szerint (1—24. rész).....	79
Szent Janos ilete	124
Euangelium Szent Janos irasa szerint (1—24. rész)	126
Az Apostoloknak czelekedetirül valo kőñűnek értelme	160
Az Apostolok czelekedetei (1—28. rész)	162

II. rész

Az Szent Pal levelei	
Az Romabelieknek irt leuelenek értelme	1
Az szent Pál apostolnak leuele, mellet az Romabelieknek irt (1—16. rész)	4
Az Szent Pal első levelének értelme, mellet az Corinthusbelieknek irt	22
Az szent Pálnak első leuele, mellet az Corinthusbelieknek irt (1—16. rész).....	23
Az Szent Pal második leuelének értelme, mellet az Corinthusbelieknek irt	41

Az Szent Pálnak második leuele, mellet az Corinthusbelieknek irt (1—13. rész)	42
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Galatiabelieknek irt..	54
Az Szent Pál apostolnak leuele, mellet az Galatiabelieknek irt (1—6. rész)	54
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Efesusbelieknek irt....	60
Az szent Pál apostolnak leuele, mellet az Efesusbelieknek irt (1—6. rész)	61
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Filippibelieknek irt ..	67
Az szent Pál apostolnak leuele, mellet az Filippibelieknek irt (1—4. rész)	68
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Colossëbelieknek irt ..	72
Az szent Pál apostolnak leuele, mellet az Colossëbelieknek irt (1—4. rész)	73
Az Thessalonicebelieknek irt első leuelnek értelme.....	77
Az szent Pálnak első leuele, mellet az Thessalonicebelieknek irt (1—5. rész)	78
Az Thessalonicebelieknek irt második leuelnek értelme.....	81
Az szent Pálnak második leuele, mellet az Thessalonicebelieknek irt (1—3. rész)	82
Az Timotheusnak irt első leuelnek értelme.....	84
Az Timotheusnak irt első leuel (1—6. rész)	85
Az Timotheusnak irt második leuelnek értelme.....	90
Az szent Pálnak második levele, mellet az Timotheusnak irt (1—4. rész)	90
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Titusnak irt	94
Szent Pal levele, mellet Titvsnak irt (1—3. rész)	94
Az Filemonnak irt leuelnek értelme.....	96
Szent Pal levele, mellet Filemonnak irt	97
Az Szent Pál leuelinek értelme, mellet az Sido nipnek irt	98
Az Szent Pal levele, mellet az sidoknak irt (1—13. rész)	99
Az Szent Jakab leuelinek értelme	112
Az Szent Jakab levele (1—5. rész)	113
Az Szent Peter apostolnak első leuelinek értelme	118
Az Szent Peter apostolnak első levele (1—5. rész)	118
Az Szent Peter apostolnak második leuelinek értelme	123
Szent Peter apostolnak második levele (1—3. rész)	123
Az Szent Janos leuelinek értelme	127
Szent Janos apostolnak első levele (1—5. rész)	128
Szent János második levele	132
Szent Janosnak, szent irasbeli doketornak harmad leuele	133
Az Szent Judas leuelinek értelme.....	133
Az Szent Jvdas apostolnak levele	134
Az isteni jelenisről valo kőñűnek értelme	136

Isteni ielenisrűl valo kőñv, mell' szent Janosnak lűn, ki szent irásbeli doctor vala (1—22. rész)	136
Az Szent Mathe írása szerint valo Euangeliumnak summája risz szerint	158
Az Evangeliumnak risz szerint valo summája, mell'et szent Lukáczt irt	159
Az Szent Janos írása szerint valo euangeliumnak risz szerint valo summája	160
Az Apostoloknak czelekedetinek risz szerint valo summája.....	161
Az ollan ighikrűl valo tanuság, mellek nem tulaydon iégzisen vitetnek	162
Az nehez ighiknek Magaságárul, mellek az vy testamentumban vadnak, Abc szerint	165
Az mirő szerszamokrul, mellekrűl az szent írásban emlekezet liszen	169
Az pinznek nemirűl, mellekuel az righiek iltenek	170
Az betegsighekrűl, mellekrűl az euangeliumban emlekezet vagon	170
Az kőñv nyomtato isteni keduet kiűan annak, az ki ezt oluassa..	171

EZ A FACSIMILE KIADVÁNY BUDAPESTEN 1960
 ÉVBEN KÉSZÜLT AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYV-
 TÁRBAN ŐRZÖTT EREDETI PÉLDÁNYOK ALAPJÁN. A PA-
 PIROST A DIÓSCYŐRI PAPIRGYÁR ÁLLÍTOTTA ELŐ
 110 GR-OS, SÁRGÁS MERÍTETT, BORDÁZOTT FAMENTES
 KIVITELBEN. A NYOMTATÁSI MUNKÁLATOKAT AZ
 AKADÉMIAI NYOMDA, A NYOMDAKISÉRLETI ÜZEM,
 A ZRINYI NYOMDA KLISÉÜZEME ÉS A MINERVA
 KÖNYVKÖTÉSZET VÉGEZTE. A KÖTÉSTERVET SASVÁRI
 DEZSŐ KÉSZÍTETTE. A MŰSZAKI IRÁNYÍTÁST RADNÓTI
 KÁROLY VÉGEZTE. MŰSZAKAI SZERKESZTŐ FARAGÓ
 MIHÁLY. A KIADÁSÉRT FELELŐS AZ AKADÉMIAI KI-
 ADÓ IGAZGATÓJA.

